

**СВ.
ВАСИЛІЙ
ВЕЛИКИЙ**

ВИДАВНИЦТВО ОО. ВАСИЛІЯН

ПАВЛО АЛЛЯРД

Ньюйорк - 1968 - З.Д.А.

diasporiana.org.ua

Rev. S. Fedyniak, OSB

UKRAINIAN SPIRITUAL LIBRARY

PAUL ALLARD

SAINT BASIL THE GREAT

Translated by
P. PAUL TEODOROVYCH, OSBM

BASILIAN FATHERS PUBLICATION

NEW YORK - 1968 - U. S. A.

УКРАЇНСЬКА ДУХОВНА БІБЛІОТЕКА

ПАВЛО АЛЛЯРД

СВЯТИЙ
ВАСИЛІЙ ВЕЛИКИЙ

ПЕРЕКЛАД О. ПАВЛО ГЕОРГОВИЧ, ЧСВВ

ВИДАВНИЦТВО ОО. ВАСИЛІЯН

НЮЙОРК - 1968 - З.Д.А.

Можна друкувати

Рим, з Генеральної Курії ОО. Василіян, дня 15. XI. 1967.
о. Атанасій Г. Великий, ЧСВВ
Протоархимандрит

Дозволяється друкувати

Рим, від Вікаріяту Міста, дня 25. XI. 1967.
Алойсій Кард. ВІКАРІЙ

Друге видання зладив
о. Родіон Р. Головацький, ЧСВВ

Перше видання: Видавництво ОО. Василіян-Жовква 1933, стор. 188.

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Людина, а передусім свята людина, якій історія дала ім'я Великий, зберігає в історії завжди свою актуальність, а зокрема коли йдеться про ті великі справи й ідеї, яким вона посвятила своє життя.

Між таких людей належить св. Василій, великий Чернець і славний Митрополит Кесарії в Малій Азії (329-379).

Великі історичні люди стають за життя, а головно по смерті громадянами світу. Тому і св. Василій є просто громадянином людства, без уваги на кордони. Святі люди належать до духовного пантеону, бувши світилами духа. А великі і святі люди перших героїчних століть християнства зачислені між Отців Церкви, які поширили, оборонили і передали християнську віру.

За свого життя святий Василій був у центрі уваги своїх сучасників. Таку ж увагу він мав і по своїй святій смерті, щоб зберегти його пам'ять та його діла. Його життєписи датуються з часу його похоронів, і вже шіснадцять століть поширюється знання тієї великої постаті.

I в наші часи увага до св. Василія не то що не меншав, але й збільшується, з поглибленим студій над його спадщиною, церковною і духовною. Зокрема збільшений інтерес до його соціальної дії та до його черенчої ідеї видає нові й нові твори про нього. Його постать захоплює уми і душі.

В першій половині нашого століття з'явилася книжка Павла Аллярда про великого Кападокійця: книжка об'ємом не велика, але змістова, а формою — досконала. Ці прикмети зробили її актуальну. В тридцятих роках нашого століття її перекладено і на укр. мову. Перекладачем був молодий василіянський чернець, глибокий знавець св. Василія та вчитель його аскези в Галицькій

Провінції Василіянського Чина, о. Павло Теодорович. Цей переклад, якому сьогодні майже 35 літ, з-за воєнного і повоєнного лихоліття не вспів принести тих плодів, яких можна було від нього сподіватися, а сьогодні він майже недоступний.

Тому наше Видавництво вирішило зробити його доступним ширшому загалові, зокрема укр. діяспорі, другим, виправленим мовно виданням. І хоча воно появляється, як і належало, в рамках Василіянських духовних видань, ця книга звертається до широкого читача. Зокрема пособорове заінтересування Сходом та творами Отців Церкви робить його появу актуальною.

Ось тому і даемо цю книгу в руки читачів з довір'ям та з переконанням, що даемо книжку корисну, а то й потрібну.

Василіянський чернець, о. Родіон Р. Головацький піднявся труду виправлення мови та пристосування її до сьогоднішнього читача, зберігаючи в основному переклад о. Теодоровича, і стилістично, і синтактично, а деколи і лексично. Це не новий переклад твору Аллярда, але тільки друге видання давнішого перекладу, в якому відбиваються обставини свого часу.

Хоч за останнього пів століття студії над св. Василієм замітно поступили вперед, ми уважаємо, що книга Аллярда не втратила на своїй вартості. Нові здобутки не змінили рисів життя і праці Василія Великого, але тільки їх уточнили.

Сподіємося, що найближчі роки принесуть нові появі в цій справі, зокрема недалеке вже 1600-ліття з дня смерті (379-1979), і в новому життєписі будуть використані всі новіші здобутки та буде досягнено і нових.

Отож тимчасом нехай ці сторінки послужать сьогоднішнім людям та нехай будуть інтерес до цієї Постаті, яка заслуговує повнотою на увагу цілої Церкви, а чернецтва і поготів.

Видавництво ОО. Василіян

ВСТУПНЕ СЛОВО

Мало життєписів Святих має повніші і певніші джерела, як життєпис св. Василія.

Його переписка — понад триста листів — кидає світло на всі величі справи, якими він займався в дозрілім віці та познайомлює з численними зносинами, що іх він утримував від своєї молодості з особами, які належали до всіх станів суспільності. В злуці з нею його бесіди, його письма доповнюють образ його ідей і його характеру (1). Історія його життя і його моральний портрет були зладжені мистецькою рукою — його сердечного друга, Григорія Назіянзенського, в довгій похоронній бесіді. Інші бесіди цього останнього, а навіть поеми, містять у собі цінні (2) вказівки про св. Василія. Брат нашого Святого, Григорій Ніссійський, написав йому і своїй сестрі Макрині похвальну бесіду; до викладу, що в нім відкидає помилки еретика Евномія, який нападав і очорнював Василія, долучив біографічні подробиці (3). Св. Еронім у своїй книжці про славних письменників (4) присвячує Василієві один розділ. Аріянин Філосторг (5), єпископ історик Теодорет (6) і трьох інших істориків Церкви, як Руфин (7), Сократ (8) і Соzомен (9) подають

(1) Migne, *Патрологія грецька*, т. XXIX-XXXII.

(2) Там же, т. XXXV-XXXVII.

(3) Там же, т. XLIV-XLVI.

(4) *De viris illustribus*, 116; у Міня, *Патрологія латинська*, т. XXIII.

(5) *Історія Церкви*, VIII, 11-13, *Патрологія грецька*, т. LXV.

(6) *Історія Церкви*, IV, 19, там же, т. LXXXIV.

(7) *Історія Церкви*, II, 9, *Патрологія латинська*, т. XXI.

(8) *Історія Церкви*, IV, 26, *Патрологія грецька*, т. LXVII.

(9) *Історія Церкви*, VI, 15, там же, т. LXVII.

про Василія вістки деколи недокладні, які однак показують, що думали люди про нього в найріжнородніших середовищах при кінці IV, і протягом V століття.

Ті старинні джерела вистачають тому, хто пробує розповісти його життя. Тому я мало шукав поради в модерніх творах. Одинокі, що були мені помічні, це довга біографія, вкладена О. Бертом (Baert) у 1-ий том «Acta Sanctorum», за червень; основний записник, що обіймав велику частину IX-ого т. «Пам'яток для історії Церкви» Тіймона (10). Життя широке і докладне в багатьох подробицях помістив на початку видання Венедиктинів о. Гарніє; п'ятий том твору кн. Броліс про «Церкву і римське цісарство в IV-тім століттю» (11), де історична роль і писання св. Василія поставлені в найживішім світлі і, на кінець, ясна та добре зладжена Пр. Венаблом (Venables) стаття в «Словнику християнської біографії» (12).

Без огляду на заслуги тих письм, взяв я з них лише деякі вказівки щодо дат і чергування подій та вийнятково кілька літературних осудів. Передусім же я відразу звернувся до св. Василія, до повірників його думою, до свідків його діл. Коли якийсь Святий говорив багато, багато писав і багато діяв, коли його повірники і його свідки є численні і щирі, передусім коли багато з них є Святі, тоді тільки їх слід слухати та писати під їх диктат.

(10) Tillemont, Memoires pour servir à l'histoire ecclésiastique.

(11) M. le duc de Broglie, L'Église et l'empire romain au IV-e siècle.

(12) Dictionary of Christian biography of Smith and Wace.

I.

СВ. ВАСИЛІЙ — ЧЕРНЕЦЬ І СВЯЩЕННИК

Розділ I ДИТЯЧИЙ ВІК

В римськім ціарстві скарбові й промислові закони в IV ст. були такі, що гальмували в особливіший спосіб розвиток середніх кляс. Все ж таки роди, що належали до цеї верстви, мали в тім часі велике значення. Так було передусім у східній частині римського ціарства, яка не мала, як ії західня частина, родової аристократії. Схід не знав іншої шляхти як ту, що творилася з адміністративних урядовців, відзначених високими титулами і вишколених у дрібничковій етикеті. Тож широке поле до діяння мали родини з провінції, що вміли з покоління в покоління зберігати суспільне становище і майно. Брак титулів заступали своїми традиціями і в суспільності, де часті політичні перевороти спричинювали повсякчасні зміни, вони представляли елемент стабільності, тривалий бльок. Мали вони великий вплив через свою високу науку, адвокатуру, майно, місцеві уряди.

До тих то родин зачислюється ряд визначних осіб, злучених спорідненням або приязню, — два Григорії Назіянзенські, Кесарій, Василій, Григорій Ніссійський, Амфілохій, що в другій половині IV-ого ст. вкрили Понт і Кападокію дуже ясним близьком. Коли приглянемося зближyка характерові кожного з цих людей, спостерігаємо на першім місці безсумнівну високу інтелігентність і святість; однак видається, що до тих дарів природи і ласки долучаються й інші, що їх високо ціниться в суспільнім житті: цебто — якби вроджена повага, легкість у приказуванні, чемність у поведінці, принадна простота в слові, вмілість без примусу і легко переходити до великих справ, — аж до цієї чутливости на кра-

су природи, цеї любові до села, яка на свій лад є прикметою аристократії, і якої не стрічаємо в людей нових, що не запустили ще коріння в ріллю.

Предки Василія по батькові належали до pontійської провінції. Його дід провадив там досить великопанське життя. Оповідають нам, що його розкішний стіл угинався під дичною. Любов ловів, як побачимо пізніше, здається була в тій сім'ї насліддям. Однак була там іще шляхетніша спадщина, а саме — християнська віра. Коли за Діоклетіяна вибухнуло гоніння, багатий громадянин Понту волів все постраждати, ніж наразити на небезпеку цей цінний скарб. Він утік разом із своєю жінкою Макриною, полишаючи свої добра на конфіскату. На щастя глибокі ліси, що вкривають гори Понту, давали досить добрий захист. Там то в товаристві малого числа слуг скоронилися обоє подруги. Вони вели тут протягом сім літ мандрівне життя, виставлені на зміни пір року; але найбільше терпіли, як нам кажуть, тим, що не могли зустрічатися зі своїми приятелями і не мали присмостей товариського життя, до якого були привичасні. Коли б не зручність у ловах, були б вони згинули від голоду. Хоча без псів, коней та наганячів і неспроможні полювати після правил, дід Василія та його слуги зуміли, завдяки своїм лукам і стрілам, придбати потрібну поживу. Птиці, їх передусім груба дичина, падали від їхніх стріл в такій кількості, що пізніше оповідач, розказуючи сю подію, був спокушений бачити в цім чудо (1). І ось так то Прovidіння заховало їх аж до дня, коли кінець гоніння звернув обоїм подругам, рівно второпним як відважним, свободу враз з їхніми добрами.

Мали вони сина на ім'я Василій, що вибрав собі адвокатську кар'єру і замешкав у Кесарії, столиці Ка-

(1) Св. Григор. з Наз., Бес. XLIII, 5-8.

падокії, де, здається, одержав рівночасно катедру бе-сідництва. Голошено найбільші похвали для його красномовности, освіти і чесноти. Григорій Назіяненський буде навіть протиставляти цього християнина — зар-зом ревного в вірі й одушевленого приятеля красного письменства, іншим численним християнам, здається су-часним юому, що вважали себе обов'язаними ним гордити (2). Василій одружився з жінкою гідною себе. Бу-ла це сирота, на ім'я Емелія. Кажуть, що вона була уособленням того слова, що по-грецьки значить до-сконала згода і гармонійний чар (3). До неї, що лиши-лася дуже молодо без підмоги родичів, її велика краса і, без сумніву, також її майно притягали численних же-нихів. Вона боялася вийти заміж за когось із примусу, проти своєї волі. В тому часі дійсно (й історія навіть св. Василія це покаже) урядовці охотно вмішувалися в своїм власнім інтересі або в інтересі своїх приятелів у подружжя багатих спадкоємниць. Отже Емелія сама по-спішилася вибрести. Її вибір упав на адвоката Василія, що його моральні прикмети і слава будили в ній до-вір'я (4).

Історія Василієвого батька, після його подружжя, є мало відома. Мабуть проживав він чи то в Кесарії, чи то в своїх родових посіlostях у Понті. Григорій Назіяненський показує його нам, як навпereими зі своєю жінкою віддається вчинкам милосердя супроти вбогих. Любив він практикувати в своїх домах і землях гостин-ність, гейби заповідаючи тим ті величні гостинні заве-дення, що іх мав побудувати найславніший з його си-нів. Певна, означена частина батьківщини обоїх подруг-гів була відкладена на милостині: цей звичай, як ка-жуть, був рідкий тоді між християнами і приклад, да-

(2) Св. Григ. з Наз., Бес. XLIII, 11.

(3) Там же, 10.

(4) Св. Григ. з Нісси. Жит. С. Макр.

ний Василієм і Емелією, спричинився до його поширення. Григорій додає, що іхня чеснота будувала рівночасно і Понт і Кападокію; даліше, він називає Василія «вчителем чесноти у Понті» (5).

Бог обдарив цю християнську сім'ю десятьма діточками, п'ятьма доньками і п'ятьма синами. З доньок є тільки одна знана — найстарша з поміж усіх дітей на ім'я Макріна, як ії бабуня. Сини ж — це Василій, що як найстарший прийняв ім'я свого батька, Навкратій, Григорій, Петро і ще один, що вмер у дитячім віці. Імовірно, що доньки прийшли перші на світ, бо найстаршого з п'яти братів, як каже один із них, випросили гарячі молитви іхнього батька (6).

Василій уродився в Кесарії 329 р. Відразу віддали його до кормітельки з поблизу селян; як ціну за викормлення батьки Василієві дали кількох своїх невільників на повсякчасне користування (7). Такий спосіб платні може здивувати декого в таких ревних християн, якими були батько і мати Василія, — однак треба додати, що кормителі були добрими людьми, пріязними до християнства та що їміли людяно обходитися з невільниками. Василій зберігатиме з ними найсердечніші знозини: іхній син, що був йому молочним братом, стає священиком (8). Ця щедрість батьків Василія була мало що не рівноважна з постачанням селянам, які були імовірно хліборобами, відділу безплатних рільних робітників. Василій у дитячім віці був ніжним, судячи по слабім здоров'ю, що на нього не перестане він скаржитись. Один із братів оповідає, що коли він був іще дуже малий, тяжко занедужав так, що думали що помре. Однак у сні його батько почув голос Ісуса, який, як

(5) Св. Григ. з Наз., Бес. XLIII, 9, 11.

(6) Св. Григ. з Нісси., *На славу братові Василієві*.

(7) Св. Вас. Л. 37.

(8) Лист 36, 37.

колись сказав до царського мужа з Капернаума, говорив і йому: « Іди, син твій живий » (9). Коли Василій вернув у батьківський дім, його батько — кажуть — із великою печаливістю занявся його вихованням, кермуючи його дитячими науками і не боячися говорити до нього деколи дуже високими словами (10). Василій — батько покинув мабуть у тім часі Кападокію, вернувся до Понту й осів у родиннім маєтку при своїй старій матері Макрині, що мешкала в околицях Нео-Кесарії. Там то Василій провів свої дитячі літа (11), слухаючи рівночасно наук батька й оповідань бабуні, що бачила стільки речей, визнала так багато пригод та брала участь у таких величних боротьбах за віру. Вона то могла викликувати в уяві свого внука геройські події з великого гоніння, або, йдучи ще дальше, повторяти йому « власні слова » основника Церкви в Назіянзі, Григорія Чудотворця, що його учнів вона знала та від них отримала науку (12).

Було це живе передання, одна з тих майже історичних постатей, що їх діти не забувають, якщо вони мали щастя їх бачити при домашнім огнищі.

(9) Св. Григ. з Нісси, *На славу братової Василісси*.

(10) Св. Григ. з Наз., Бес. XLIII, 12.

(11) Св. Вас., Лист 210.

(12) Л. 204, 6; 223, 3.

Розділ II С Т У Д І І

Однак прийшла хвиля, коли науки і розмови при родиннім вогнищі вже не вистачали юнакові. Прилюдне виховання вважалося конечним, щоб підготовити людину з вищою культурою до громадянських урядів або державних чи суспільних обов'язків. Василія, що покінчив під проводом батька свої кляси граматики, післали до Кесарії, щоб там учився реторики і філософії. Ставлено питання, про яку Кесарію тут говориться. Кападокійська Кесарія була « столицею як красного письменства, так адміністрації для провінції » (1), а Василій — батько був одним із її професорів. Та Кесарія Палестинська тішилася більшою славою через свої школи і свою книгозбірню. Однак вибір першої видається мені майже певним. Було це природне, що батьки Василія, такі знані і такі поважані в столиці Кападокії, віддали їй свого сина, який легко нашов би провідників і покровителів поміж численними приятелями, що їх вони там полишили. Кесарія Кападокійська посідала все потрібне, щоби в огляді на віру й обичаї успокоїти батьківську журливість. Мало було в державі таких християнських міст. Там можна було стрінути тільки невелике число поган. Їхні свята, їхні обряди там майже занепали. Дві їх святині Зевеса і Аполлона, старих покровителів міста, були або вже впали або небаром мали впасти в волі сенату і народу під молотом робітників (2). В такім місті навчання також повинно було бути наскрізь християнське.

(1) Св. Григ. з Наз., Бес. XLIII, 13.

(2) Созомен, *Iст. Церк.*, V, 4.

РОДИНА СВ. ВАСИЛЯ В.
АРХІЄПІСКОПА КЕСАРІЙСЬКОГО

Зрештою Василій — батько знов учителів, яким мав поручити свою дитину. Якщо в тім місті відчувалося трохи провінціяльну грубуватість або дещо з тої вайлуватості, якою старинні дорікали Кападокійцям (3), то імовірно старий професор, що, мабуть, замешкував лише то Понт, то Кападокію, не дуже це відчував. А втім короткий побут у Кесарії мав бути тільки переходом до вищих університетських студій. Василій певно мав там багато читися. Однак приготований науками свого батька, він незабаром ставув у першім ряді. Григорій Назіянзенський каже, що він перевищив усіх співтоваришів і дорівнював своїм учителям, був завершеним бесідником вже у стіп катедри бесідництва, — філософом, хоча прислухувався лекціям філософії. Через повагу своїх обичаїв він ішов наввипередки зі самими священиками. Народ і старшина міста гордилися таким учнем (4).

Коли Василій вичерпав джерела, які йому постачала наука в Кесарії, він виїхав до славних шкіл Константинополя (5). Був це звичай у IV-ому ст. переходити ось так із міста до міста та шукати славних професорів, щоби здобути собі знання. Найревніші посвячували для цього всю свою молодість, а навіть початок зрілого віку; деякі студенти, як Григорій Назіянзенський, приготовлялися до прилюдного життя так усерйно аж до тридцятого року життя (6). Така безінтересовна погоня за знанням є честю для IV-ого століття і вистачало б, щоби піднести в очах істориків добу, якою вони є надто склонні гордувати. Студенти відбували в тій цілі довгі і повні невигід подорожі, наражувалися на небезпечні плавби, як ота, що в ній Григорій Назіянзенський ма-лощо не постраждав життя (7). За прикладом евангель-

(3) Св. Вас., Лис. 48.

(4) Св. Григ. з Наз., Бес. XLIII, 13.

(5) Там же, 14.

(6) Св. Григ. з Наз., *Поема про себе самого*, XI, 239.

(7) Там же, 130-205.

ського купця посвячували все, щоб набути одиноку перлу. Без сумніву відомості, пошукувані з так великим запалом, із багатьох оглядів видавалися б нам не вистачаючими. Неазірна ширина природописних наук була тут дуже слабо заступлена; також історія займала небагато місця. Все змагало до того, щоби красно писати і красно говорити. Однак наука цього мистецтва обіймала студію всіх класиків старини і те неазірне багатство прози і поезії, що замикає в собі нечисленні скарби і має так велику вагу в формуванні духа. До неї долучається філософія, звиродніла, без сумніву, після Платона і Аристотеля, але яка ще в IV-ім століттю видала не одного оригінального і глибокого мислителя. Щоб оцінити як слід це високе інтелектуальне виховання, вистачить пригадати собі те, що йому завдають такий Василій, такий Григорій Назіянзенський, — вдячність, яку вони йому показують і те все, що з сили і гнучкості воно наглядно додало до їхнього генія.

Не маємо докладних відомостей ані про час, який Василій перебував у Константинополі, ані про професорів, на яких виклади ходив. Не є певне, чи він вписався між учнів славного бесідника Лібанія: історики Сократ і Соzemен, що про це згадують (8), зробили в своїм оповіданні помилку щодо місця; вона каже нам здогадуватися про змішання когось, що так само називався, як наш Святий (9); а щодо коресподенції Василія з Лібанієм, то вона сьогодні є підозріла. Більше маємо відомостей про його чотиро, чи п'ятилітній побут в Атенах. Столиця Атени була тоді передусім університетським містом. Те, що притягало до неї чужинців, це вже не були краснорічівість політичних бесідників, величні твори поезії, чудеса штуки, що виходили з під

(8) Сокр., IV, 26; Соzem., VI, 17.

(9) Св. Василій з Антіохії.

долота різьбаря або з під циркуля архітекта. Але школи в Атенах пережили згаслий бліск столиці і позбирали останки її слави. До її катедр напливали учні, не лише з усіх країв, де панувала грецька мова, але навіть з Заходу. Гамір студентів заступав на вулицях Атен рух, який недавно підтримувало численне і підприємчіве населення. Вони однаково пристрасно віддавалися як забаві, так науці. З ріжних причин творилися між ними партії і цвила інтрига, професори також між собою ревнували. Під їх знаками ставали-змагалися учні з завзятістю, яку в них підтримували підрядні помічники, що їх утримували професори (10). Студенти ділилися також за ріжними народностями. Хоч не була це офіційна ріжниця, як то буде на університетах у середніх віках, можна однак сказати, що в Атенах вони вже ділилися на національні гуртки (11). Вступаючи в це бурхливе середовище, новики звичайно зазнавали на часок пакостей. Треба було ім піддатися багатьом проблемам (12). Накінець їх не допускали до близької сердечності з товаришами, хібащо після університетського хрещення, по купелі, до якої провадили їх з комічною виставністю. Василій призвичаєний до пошани, свідомий своїх дотеперішніх успіхів, з природи поважний та здержливий і делікатного здоров'я, був би багато натерпівся в початках в Атенах, коли б не стрінув був відразу друга й опікуна (13).

Тим другом був Григорій Назіянзенський. Він уже пізнав Василія в школах у Кесарії; однак ніщо не показує, щоби в тім часі були між ними сердечніші відносини. Один і другий після побуту в Кесарії зразу пішли ріжними дорогами. Під час коли Василій виїхав до Кон-

(10) Св. Григ. Наз., Бес. XLIII, 15, 16.

(11) Там же, 17.

(12) Там же, 16.

(13) Там же.

стантинополя, Григорій вчився в Палестинській Кесарії в бесідника Теспезія; потім перебував якийсь час в Олександрії, де Дидим займав катедру, голосну колись іменами Пантена і Орігена. З Олександрії він удався морем до Атен; в дорозі перебув страшну бурю. Коли прибув Василій, він уже мав вплив між товаришами. Завдяки його опіці новоприхожий, як « одинокий виїмок », був увільнений від купелі і від проб. Так, оповідає Григорій, зав'язалася наша дружба (14).

Одна подія її затіснила. В Атенах було велике число вірменських учнів. Деякі з поміж них знали Василія. Одні були й співучнями в Кесарії; старші ходили навіть на лекції його батька. Та ці спомини не то що не настроїли добре їх для нього, але, навпаки, побільщали їхню заздірств. В тім часі було між Вірменами і Кападокійцями тихе суперництво. « Вірменський народ, говорить Григорій, — незабуваймо, що то говорить Кападокієць — не є простодушний і щирий, але радше скритий і облудний ». І з першої стрічі ті старші товариши, « що вже носили плащі філософів », гляділи з завистю на « новика » і « чоловіка чужого їхній нації », що йому udілено небувалих привілеїв та що його випередив тривкий вже розволос. Готовалися вчинити з ним прилюдну розправу, надіючись втягнути його так у мудро приготовану засідку. В першій розправі Григорій, помимо своєї приязні до Василія, спочатку прийшов ім із поміччю. Коли побачив, що зручні відповіді молодого товариша приперли їх до стіни, забрав голос зі своєї сторони, щоб утримати рівновагу між противниками. Здавалося йому, що тим чином оборонить славу Атен, бо прикро йому було бачити, що ту славу понижує чужинець, який галедви вступив до їх шкіл. Однак скоро він вільгрив пляни ворогів Василія і їхній « секрет »

(14) Св. Григ. Наз., XLIII, 17.

став ясно перед його очами. Григорій став тоді по стороні Василія. Та він запалювався до дискусії із живою приемністю, переслідував доказами своїх противників та накінець примусив їх мовчати; він став паном поля битви. Від того дня приязнь Василія і Григорія стала непроривною (15).

Цей перший досвід, хоч випав переможно, знеохотив Василія. Він терпів тим більше, що бачив, як ті, що йому були противні, звернули тепер свої стріли проти Григорія. Чути було як він жалівся, що не знайшов в Атенах тривких утіх, про які мріяв, але « обманливі радощі, тінь щастя » (16). Однак вплив його друга зумів розігнати хмари смутку. Мешкали вони разом, не розлучувалися більш (17) і збиралі помалу кругом себе найкращих і найспокійніших своїх товаришів (18). Віддалювалися від любителів пирів, видовищ і гучних свят, знали тільки дві дороги: дорогу до церкви і до школи (19). Замикали добровільно очі на поганський вид Атен. Місто богині Атени ще нічого не було втратило зі своєї давньої краси. Всюди по його вулицях і площах підносилася статуї та святыни. Тому що при постійнім нахилі до старинної релігії, що мала преможний вплив на уяву та змисли, ті образи і будівлі долчували весь чар високого мистецтва, багато християн зачислювало Атени до тих міст, в яких побут був небезпечний для віри. Однак — річ майже неймовірна — говорить Григорій, вид ідолів ще більше скріпив обох приятелів у їхній вірі. Вони тим більше величалися « цею великою річчю і тим великим іменем — бути й зватися християнами » (20). На нещастя вплив на чима-

(15) Там же.

(16) Св. Григ. Наз., XLIII, 18.

(17) Там же, 19.

(18) Там же, 20.

(19) Там же, 21.

(20) Там же.

ло інших був цілком інакший. Між студентами, що іх вони часто стрічали, був один, у якого віра вже майже пригасала в Атенах. Був це член цісарської родини, Юліян, небіж Констанса і брат Цезаря Галля. Юліян, що зручно і всюди вмів шукати розголосу, не раз втискався до поважного гуртка, що його творили Василій і його звичайні товариши. В молодій людині, « в його непевнім ході, в неспокійнім погляді, в розмовах без зв'язі », Григорій вже тоді відгадав відразу будучого відступника. Чули, як він кликав: « Який бич ховає собі римська держава! » та додавав: « Дай Боже, щоб я був злим пророком » (21). Правдоподібно Василій поділяв лихе враження свого друга: однак він не полішив ні найменшої згадки про свої відносини до Юліяна — за молодих літ (22).

Не кажуть нам, у яких професорів Василій вчився. « Наші вчителі були такі славні в світі, як самі Атени », пише тільки Григорій. Два професори передусім тішилися тоді великою славою. Один це поганин, Гімерій, родом з Бітинії, де він полишив великі батьківські добра, щоби тільки осягнути славу вчити в Атенах. Другий це християнин, Прогерезій, бідний студент, що через свій талант дійшов аж до професури й одержав, як софіст, так великий розголос, що навіть Захід складав чолобитню його талантам: на римськім форумі поставлена статую в його честь із цим написом: « Рим, цариця світа, цареві красномовності ». Імовірно Василій і його приятель ходили на виклади тих славних професорів. З наук, в яких він здосконалювався, наводять граматику, що тоді обіймала науку грецької мови, правила поезії і навіть історію; реторику, « огністу регорику » за словами

(21) Той сам, Бес., V, 23, 24.

(22) Листи Юліяна і Василія, опубліковані в Кореспонденції цього останнього, є сумнівні, як також лист Юліяна до Василія, вложений у твори того цісаря.

Григорія; філософію з її високими метафізичними дослідами і мистецтво звичайної діялектики, в якій Василій став так зручним, « що було б легше вийти з лябіринту, як вимотатись із його доказів ». З астрономії, геометрії і математики вчився тільки те, що мусить знати освічена людина. Його завжди хитке здоров'я спонукало його навчитися дещо з медицини (23). Так він, як і його приятель Григорій, здобув собі велику славу між товаришами і навіть між професорами. Їхня слава перейшла й границі Греції. Всюди, де говорено про славних учителів, в яких побирали вони лекції, долучувано їхні імена до імен тих учителів. Цілий гурток студентів, що утворився кругом них, мав участь у цій славі. Василій був їхнім згідно признаним головою. Його панегірист порівнює його до тріумфального воза, який потягав за своїм слідом тих, що біжать за ним (24). Можна зрозуміти біль, що його відчув Василій, коли по скінченні студій наспіла година зірвати солодкі і мілі в'язі, що прив'язували його до Атен. Розлука була зворушлива. Його співучні та деякі з-поміж вчителів окружали його, настаючи, щоб лишився. Обнимали його, заклинали, плакали. Слова прощання були сумні та пристрасні і відай були промови (25), бо ця високоосвічена молодь не забула й посеред найсердечнішого зворушення правил мистецтва красномовності. Григорій, що також мав відіхнати, дався зворушити і за радою самого Василія продовжив свій побут в Аtenах. Однак сильніший Василій оперся всяким просьбам і поплив до Азії, де свої ждали його з нетерплячкою.

(23) Св. Григ. Наз., Бес. XLIII, 22, 23.

(24) Св. Григ. Наз., Бес. XLIII, 22.

(25) Ἐξιτήριοι λόγοι

Розділ III
ПОВОРОТ З АТЕН

Василієві не судилося віднайти родинний гурток цілим, що—як він знов—був так з'єднаний та щасливий. Бабуня вмерла і батько також в слід за нею пішов до гробу. Емелія остала вдовою з десятма діточками, і на неї спадав тягар великої батьківщини, що була розкинена в трьох провінціях. На щастя її старша донька Макрина була знаменитою жінкою з мужеським характером. Вона стала для неї помічницею в повні відданою в подвійнім її обов'язку, що його накладало на неї її вдовицтво. Разом із Емелією усунулася вона до родинних посіlostей в Аннеї, близько Нео-Кесарії, і тут помагала їй заразом у заряді господарства і в провадженні родини. Макрина для себе зріклася всякої гадки про подружжя. Приобіцяла собі носити ціле життя жалобу по своїм судженім, що його її батько був вибрав тоді, як вона мала дванадцять років, а смерть її забрала. По її думці, смерть зовсім не зірвала взаємних обітниць і вона все перед Богом уважала себе його судженою. Вся, отже, її земська любов була тепер звернена до родини та й убогих. Однак вона тужить за хвилюю, коли, вільна від своїх обов'язків, що їх на себе приняла, буде могти шукати самоти, щоби там серед молитви і добрих діл дожидати злуків в обручником своєї душі. Але до того часу ціла віддана своїй праці ця подивугідна донька спомагала матір у заходах і журбах складної адміністрації, переписуючися з намісниками, урядовцями та з побирачами податків у часі, в якім тяжкі податки змушували земельних власників бути завжди в стані оборони проти них. Від цих то журб, що вичерпують сили, Макрина без шкоди сходила до найнижчих занять

господарки, займала місце слуг, доглядаючи матір, та власноручно (1) приготовляла часто їй поживу.

Василій застав чотири інші сестри вже віддані: дбальство Емелії і Макрини придбала для кожної з них як хосенне так і почесне становище (2). Зпоміж братів один Петро був іще дитиною: Макрина, старша двадцяти роками, адоптувала його і взяла до себе, як тільки його відлучено, та стала йому, після висказу одного свідка, « не лише сестрою, але батьком, матір'ю, опікуном, учителем » (3). Під кермою цеї побожної сестри виховання Петра не було подібне до виховання старшого брата. Макрина сама була вихована дуже суворо й Емелія не позволяла їй читати світських поетів і не допускала нічого студіювати, крім богословського письменства. І дійсно з поезії не знала тільки псалтир, що вистачав, щоб виховувати і кормити ту вибрану душу. Подібно виховала вона й Петра, втасмничуючи його від дитинства в св. Письмо, не даючи йому ані хвилі дармувати та виполюючи з його душі спокусу шукати іншого знання в посторонніх професорів. Читаючи ці подробиці, відчувається, що там вже не стало Василія — батька; без сумніву, він дав би був ширший напрям у вихованні, що видається більше відповідним молодій дівчині, як мужеві, призначенному до прилюдного життя або до публичних справ. Петро з уляглістю пішов по шляху, зачеркнім рукою, яку він любив і не шукав зовнішньої розваги, хіба в ручних працях, в яких скоро відзначився (4). А втім дальнє його життя покаже, що це виховання трохи несміле не пошкодило ані розвиткові його ума, ні практичній вартості його характеру; хоч він мало писав, зате багато діяв і став хоробрим Божим слугою (5).

(1) Св. Григ. з Ніс., *Життя С. Макрини*.

(2) Там же.

(3) Там же.

(4) Там же.

(5) Теодорет VI, 27; Руфин II, 7.

З поворотом застав Василій свого третього брата Григорія ще на службі світового життя. Ніщо не вказувало в цій хвилі на високу святість майбутнього єпископа Нісси. Одержанавши по смерти свого батька свою частку спадщини, Григорій, хоч і приготований на все дуже стараним вихованням, не спішиться з вибором якогось стану. Аж пізніше, хитаючись якийсь час між Церквою а життям цивільним, став професором реторики, відтак звернувся цілком до Церкви. Однак у хвилі, в якій ми є, його гадки були далекі від цього. Здавалося навіть, що тоді відчував він остуду в житті релігійнім та глядів з нудьгою на побожні практики, в яких находила уподобання його маті (6). Цілком інакшим був другий брат, Навкратій, віком найближчий Василієві, любимець Макрини. Хороший, сильний, учений, посидав всі інтелектуальні прикмети своїх братів, з тілесною силою і найкращим здоров'ям. У двадцять другім році давав у Нео-Кесарії публичну конференцію, а одушевлені оплески привітали цей повен надії початок. Однак потяг сильніший, як вся людська амбіція, повів його незабаром на пустиню. В товаристві тільки одного слуги, що поділяв його почування, відійшов на пагорб покритий густим лісом, багатий у звірину, у стіп високих гір біля ріки Ірису. В цім місці, «віддаленім від помешкання Емелії три дні дороги, і — завважує його біограф із притиском, що говорить багато про злідні того часу — далекий так від гамору міст, як і від неспокою та на товпу війська і суддів», Навкратій оснував захист для старців. Звінний у всіх тілесних вправах, був знаменитим ловцем і зручним рибалкою: кормився він дичиною, що убивали його стріли, і рибою, зловленою в ріці. В тім ото місці, один чи два роки після повороту Василія до батьківщини, помер він від випадку на ловах (7).

(6) Св. Григ. з Ніс., Бес. II, на XL Мучеників.

(7) Св. Григ. з Ніс., Життя С. Макрини.

Спочатку Василій тільки коротко гостював серед родини. Тоді не Понт потягав його, але передусім Кападокія. Там бажав він ходити на лекції філософа Евстатія (8). Він, однак, був в Єгипті в той час, коли Василій шукав його в Кападокії; ані тоді, ані пізніше не вдалося Василієві з ним зійтися (9). Та мешканці Кесарії, горді університетськими лаврами, що вінчали іхнього молодого співгородяниня, намагалися його задержати. Вони жертували йому катедру реторики. Це значило відчинити перед ним негайно кар'єру його батька. Приняв її серед загальної радості. Поважали його, каже панегірист, « мов другого основателя і покровителя міста » (10). Хоч би ці слова були пересадними, дозволяють принайменше судити, як велике було одушевлення. Лекції Василія відповіли вповні сподіванням городян. Навчав він протягом досить довгого часу реторики в Кесарії з найбільшим успіхом (11). Але цей успіх зробив, що й деінде його бажали мати. Хоча він родився в Кападокії, то однак стара колиска і властивий осідок його родини був у Понті. Мешканці Нео-Кесарії намагалися спорити з Кападокійською митрополією за близькучого бесідника. Вони вислали до нього посольство складене з перших городян міста. Василій відкинув їх предложение (12). Коли пізніше навідав родину, поновлено спроби, натовп зчинився довкруги нього і змагалися — силою (13) його задержати. Про цей то голосний виступ Василія в прилюднім навчанні говоритиме піз-

(8) Вагаюся утотожнювати його з ново-плітонським Евстатієм, що його життя описав Евнап і що помер правдоподібно в тім часі.

(9) Св. Вас., Лист 1.

(10) Св. Григ. Наз., XLIII, 25.

(11) Руфін, *Істор. Цер.*, II, 9.

(12) Св. Вас., Лист 210, 2.

(13) Там же.

ніше Григорій Назіянзенський, коли заявить, що Василій виступив на сцені і віддався на часок театральному світу (14). Коли ж Григорій вирвався з Атен, почувався також обов'язаним присвятити якийсь час своїх таланти для своїх співгородян: треба було йому чи то провадити судові справи, чи то навчати в містечку Назіянзі. Як це він каже в своїй цікавій автобіографічній поемі, « він трошки танцював для своїх другів » (15). Однак додає, що він і Василій неохотно вистаєяли себе на подив публіки (16). Щодо Василія, то це не є цілком правдиве. Точніші вісті голосять нам, що він не був нечутливий на перші відгуки слави. Бистре око Макріни замітило скоро ті порушення власної любові. Вона спостерегла, як Василій « гордів свою вимовою і своїм знанням »; вона бачила, « як він легковажив усіх тих, що стояли високо гідностями », ставляв себе в своїй душі понад достойників міста » (17). Вказати йому на марноту світу і нічевість самої красномовності, голосити йому покору й убожество, запалити його бажанням досконалости, яким вона з кождим днем все більше горіла — це не було понад сили Макріни. Її слово щире і просте доходило завжди до цілі, не даючи себе спинити закидами чи викрутами. Вона знала колишнього Василія іуважала його здібним до вищого життя, як те, що є у звичайних людей. А це не тому мовби вона була ворогом звичайних обов'язків життя, — вона, що була зарученою та помогла своїм сестрам одружитися. Але вона уважала, що Василій покликаний до чогось іншого і була пересвідчена, що примани світу спихали його з дороги його правдивого звання. Вона це сказала йому сміло, а він ій повірив.

(14) Св. Григ. Наз., Бес. XLIII, 25.

(15) Поема про себе самого, XI, 274.

(16) Бес. XLIII, 25.

(17) Св. Григ. з Ніс., *Життя С. Макр.*

Розділ IV НА САМОТИ

Навернення Василія, — якщо це слово можна сказати про внутрішню зміну, що її спричинили перестороги Макріни, — сталося, як каже його брат Григорій, « з неймовірною скорістю » (1). Він сам це оповів в однім листі. « Прогайнувавши чимало часу на марнощах і зуживши сливе чи не цілу молодість, щоб довгим, а марним трудом добути знання мудrosti осудженої Богом, я проснувся накінець немов з глибокою сну; я спостеріг дивне світло євангельської чесноти; я пізнав безавартісність і порожнечу мудrosti князів цього світу, що проминають і гинуть. Я оплакував із невисказаним болем нужденне життя, що я його вів аж досі. В тім стані я бажав провідника, що провадив б мене і повчив про основи побожності. Найбільшим моїм старанням було трудитися над поправою хоча б якою моїх обичаїв, що їх звихнуло довге перебування з злими. Отже я читав Євангелію і завважив, що нема відповіднішого орудника, щоб дійти до досконалості, як продати своє майно, розділити його між наших убогих братів, позбутися всіх журб цього життя так, щоб душа не далася замішати жадним прив'язанням до дочасних дібр » (2).

За всякою імовірністю щойно тоді Василій охрестився. Хрестити дітей було в звичаю від перших часів Церкви; однак в четвертім столітті бачимо, як християнські родини відкладають хрещення аж до хвилі, коли їх сини дійдуть до зрілого віку. Деякі, отже, потягнені своїми пристрастями або лякаючись, що не зможуть погодити заповідей Божих із вимогами політичного життя, ще більше його відкладали, часом чекали навіть аж до кінця

(1) Св. Григ. з Ніс., *Життя С. Макр.*

(2) Св. Вас., Лист 223, 2.

життя і доперва тоді про нього просили: як той префект Риму, що його побожність голосив надгробний напис, який « в сорок другім році відійшов до Бога, як неофіт », це значить — як новохрещений, без сумніву, на ліжку смерти (3). Однак часто прошено хрещення десь у двадцятьп'ятім або тридцятім році, коли більше або менше переможно перейшлося крізь боротьби першої молодості. Було це традицією в багатьох родинах, що в тім бачили похвальну второпність і знак пошани для Тайни. Св. Василій, св. Григорій з Нісси його брат, св. Григорій з Назіанау, його приятель, з великою силою відкидатимуть цей скрупул та викажуть софізм, що в нім криється (4). Це робитимуть вони з притиском тим більш особистим, що той пересуд був довгий час правом в іх власних родинах. Григорій з Назіанау був би став його жертвою. Патетичним голосом оповідав він свою тривогу, коли, пливучи до Атен, боявся під час бурі вмерти без хрещення (5). В оповіданні про своє спільнє життя з Василієм на університеті в Атенах каже, що оба вони відвідували пильно церкву, але заважає точно, що це було, « щоб там слухати проповідників »; ні за себе, ні за нього не говорить він про участь у святих Тайнах. Правдоподібно вони були лише катехуменами. Отже — можна це говорити майже з цілковитою певністю — щойно тоді, коли Василій повернувся до родинного міста і коли перші дими слави розвіялися і він вирікся вповні світу, щоб посвятитися Богові, єпископ Кесарії, Діяній, зілляв на нього воду св. Хрещення (6).

(3) De Rossi, *Inscr. christ. urbis Romae*, т. I, ч. 141, ст. 80.

(4) Св. Вас., Гом. XIII; св. Григ. з Ніс., *Adversus eos, qui differunt baptismum*. Св. Григ. Наз., Бес. XL, 16, 17.

(5) Св. Григ. Наз., *Поема про себе самого*, I, 324-326; XI, 126-174; Бес. XVIII, 131. З такої самої загибелі вирятувався майже чудом у 378 р. Сатир, брат св. Амбросія. *De excessu Satyri*, 42.

(6) Св. Вас., *Про св. Духа*, 29. — Св. Василій каже ясно, що Діяній його охрестив. Тепер же він засів на єпископськім

Можна зрозуміти радість, що її спровітила « великий Макріні », як її називав один із братів, постанова Василія. В тій хвилі Макрина була свободна від родинних обов'язків. Її сестри були на становищі, кожний з її братів мав свою частку батьківщини, виховання наймолодшого було скінчене. Була, отже, свобідною, щоб йти за потягом, що її манив до монашого стану. Ко-ристаючи з впливу, який мала на матір, задля стільки вчинених услуг, наклонила побожну Емелію, щоб з нею посвятилася монашому життю (7). Зав'язог монастиря вже був готовий: а це служниці дому, що чули в собі покликання вести гі своїми господинями під ярмом євангельської рівності життя праці й убожества (8). Посілість в Аннезії над берегом ріки Ірису була призначена на побожну колонію. Незабаром до перших її мешканців долучилися побожні невісті з-поміж найліпших родин Понту і Кападокії. Між ними вичислюють одну вдову, доньку сенаора, Вестіяну. Якийсь час Петро не хотів розлучуватися з матір'ю і сестрою. Він мешкав із ними в пустині, « де спів псалмів не вмовкав ні вдень, ні вночі ». Його помисловий дух поставав цим добровільним бідакам засоби для життя, а навіть розсипав довкруги себе прещедр у милостиню в часі голоду: він став економом дому (9).

Зі свого боку, заки розпочав ескетичне життя, якого зразок і до якого так вимовно отримав запрошення, Василій ужив часу, щоб пізнати його правила та зблизька приглянутися його взорам. Кождий зауважить здиво-

престолі в Кесарії не скорше як коло 340 р. тоді, коли Василій мав одинадцять літ і, правдоподібно, мешкав вже зі своїми родичами в Понті. Діяній не міг, отже, його хрестити, хіба під час його першого побуту на студіях у Кесарії, заки удався до Константинополя або, як ми це думаємо, після його повернення з Атен.

(7) Св. Григ. з Ніс., *Життя С. Макр.*

(8) Там же.

(9) Там же.

вано, а то й з подивом, що в тім часі, коли засоби сполучення були повільні і часто небезпечні, і найдовші подорожі були нічим. Не лише студенти не вагалися переходити гори і моря, щоб слухати якогось славного професора, але також єпископи відвідували себе або збиралися з найдальших провінцій, а навіть між Сходом і Заходом часта була комунікація. Здається, що люди частіше ходили з Риму до Константинополя або з Олександрії до Галії, як це буває за наших днів. Чи люди були більше витривалі, більше терпеливі, сильнішої раси? Чи потяг осягнути ціль, сильніше діяв на душі менше розпещені вигодами життя? Якщо так, то надмір цивілізації не то не був би поступом, але причиною занепаду, а наука, нагинаючи природу до найдрібніших бажань людини, ослабила б в ньому силу волі. Як воно не було б, ми бачимо, що Василій помимо хиткого гдров'я пускається на повну труду подорож по цілім Сході, щоб на місці студіювати монастирське життя. Тоді процвітало воно в Єгипті, почавши від Лібії аж до Тиваїди. Сильно було поширене в Палестині. Сирія і Месопотамія були повні монастирів. Сотками начислювано монастири, розкинені по різних провінціях римського Сходу. Василій посвятив часть 357 і 358 років, щоб іх відвідати.

Він не лишив жадного подрібного опису зі своєї подорожі. Лише загально каже, що в «Олександрії, в цілім Єгипті, в Палестині, Келісирії, Месопотамії» він подивляв у монахів «їхню поздержність в іді, відвагу в праці, видержливість у нічній молитві, цю високу і непереможну настанову душі, що спричинювало, що воно гордили голodom, зимном, спрагою, немов були б без тіла, правдиві подорожні на цій землі і вже громадяни неба» (10).

Є одна точка, про которую було б нам мило мати його

10) Св. Вас., Лист 223, 2.

свідоцтво. Прощі до Святої Землі мали вже великий розголос. Від часу, коли цариця Єлена за Константина розпізнала святі місця, побожність вела до них численних паломників, жадних віднайти пам'ятки по Христі і сліди євангельської історії. Однак враження, зроблене на паломниках, здається не було завжди таке same. Одні, як Павля, що її подорож (11) св. Єронім так вимовно оповів, як цілий гурток славних мужів і невіст, потягнених із Риму до Св. Місць в останніх роках IV століття, або як побожна Галльо-Римлянка, що її оповідання недавно оголошено (12) — клякали зі слезами на всіх місцях, освячених великими споминами Біблії і Євангелія. Інші, як св. Григорій Ніссійський, жалілися на марнотратність і злі обичаї, що їх стрічали по дорозі і заявляли, що сам вид місць, освячених земською присутністю Спасителя, не додав нічого до їх віри. «Що Він зроджений в Діви, знали ми, заки бачили Вефлеєм; що Він воскрес із мертвих, ми це знали, заки побачили пам'ятник, що про те свідчить; що Він вознісся, ми це знали, заки побачили гори. Однак, якщо ваша душа є повна злих гадок, надаїмо ви пнетесь на Голготу, надармо відвідуєте Оливну гору, надармо входите до базиліки Воскресіння: — ви будете так далеко від Христа, як ті, що не є християнами» (13). Як мило було б пізнати почування, що їх досвідчив Василій, коли також відвідував околиці, де жив Ісус. Чи згіршився він, як його брат, «своєвільністю гостинниць тих східних країні байдужістю до зла, що панує пе іхніх місах» (14). Чи не хотів він, навпаки, як це зроблять благородні західні паломники, пізнати в Святій Землі тільки високі гадки, що їх вона пілдає, признаючи з ними, що

(11) Св. Єронім, Лист 86.

(12) Gamurrini, *S. Silviae Aquilanae peregrinatio ad loca sancta*, in "Studi e Documenti di Storia e Diritto", квітень — вересень 1888.

(13) Св. Григ. з Ніс., Лист 2.

(14) Там же.

Єрусалим, збагачений пожертвами зі всього світу, був також зіпсований, як усі великі міста? (15). Чи не думав він також, що, «як розуміється ліпше грецьких істориків, коли бачилося Атени — і третю книгу Енеїди, коли пройшлося з Троади крізь Левкати і гори Акрокеравнії до Сицилії, а з Сицилії до гирла Тибуру, так само ліпше розуміється св. Письмо, якщо бачилося небо Юдеї і краї Пророків, Ісуса Христа і Апостолів» (16). На жаль, не лишив він нам жадного довірочного звідомлення про враження зі своєї подорожі по Палестині.

Про інший, ще важніший, предмет були б ми ради мати свідоцтво Василія. Доба, що в ній він переходив Схід, є одною з найбільше неспокійних у IV столітті. Сильний цісарською ласкою аріянізм допускався всяких насильств. Відвідуючи Сирію, Василій застав Антіохійський престол від довшого часу обсаджений аріянами. В Єрусалимі красномовного єпископа Кирила, без огляду на його осторожність, що не раз здавалася пересаденою, усунув із престола аріянський митрополит Акакій. В церквах і по майданах Олександрії пливла християнська кров. Атанасій був змушений знову критися, на його єпископськім престолі поставлено збройною силою самозванця; шіснадцять єпископів прогнано, тридцять змушені до втечі, церкви збещено, священиків, дівиць, простих вірних ув'язнено або замучено, навіть іхні тіла полищено непохоронені, як за часів Декія і Діоклетіана: такий то вид ударив в очі подорожнього. Коли він запустився в пустиню, щоб там побачити «ті божественні, самітні місця молитви, які є в Єгипті» (17), мусів іх знайти порушеними від цих страшних сцен. Там то, блукаючи з одного монастиря до другого, рятований монахами від смерти, приодітий іхньою одяжею, крився Ата-

(15) Св. Єронім, Лист 49, 84.

(16) Св. Єронім, *Praefatio in libros Paralipomenon*.

(17) Св. Григорій Назарій, Бес. XXI, 19.

насій. Його слава будила в тих людей посвяту прециру і глибоко проворну. Повідомлено його, що вороги є на його слідах? Човен на водах Нілю, тайна каравана на пісках пустині забирали вигнанця до нової криївки. Під час постоїв, укритий у хаті якогось фелага, в якійсь природній печері або в покиненім підземеллі, гисав він з поспіхом на папірусі ті палкі апології, ті догматичні розправи, поширювані певними руками, що жахом переймали противників і кріпили вірних. Всі новини доходили до нього. Чи блукав він біля міста Олександрії, поміж пустинниками нижнього Єгипту, по горах Нітрії, по «пустині Келій», чи колодалекої Скитії, чи плив зі станиці до станиці вздовж Нілю там, де останні монастирі губляться в пустині, як і само джерело ріки (18), всюди був він познайомлений з ходом подій і не було чоловіка більш усвідомленого і більше готового завжди виступити на сцену, як цей вічний скитаєць. Невидимий патріарх правив своїм стадом зі своїх непостійних криївок. Василій не мав нагоди з ним стрінутися (19). Однак мусів чути, як про нього говорили по монастирях, що іх він відвідував і, може, від тоді зачав відчувати до славного борця Божественного Слова майже дитячу пошану, якої багато слідів знаходимо в його кореспонденції. На жаль, не лишив він нам жадної згадки про свої почування, що в нім будилися на вид спустошеної Олександрійської церкви і так багато інших міст, що лишилися сиротами без своїх правовірних пастирів, ні про довірочні разомови тамошніх монахів, найбільшої підпори католицької віри на Сході в часі загального безладдя. Він каже тільки, що «в своїх довгих подорожах по морі і суші», він уникав всякої стрічі з прихильниками аріянізму і по його висказам «узнавав Отця-

(18) A. de Broglie, *L'Eglise et l'Empire romain au IV-e siècle*, т. III, стор. 331.

(19) Св. Вас., Лист 80.

ми і керманичами своєї душі тільки тих, що йшли традиційною дорогою правдивої побожності » (20).

Василій повернувся до Понту з кріпкою постановою наслідувати строге життя монахів. Він поспішився прикликати до себе Григорія Назіяненського, який щойно вернувся до Кападокії та одержав довго пождане хрещення. Але Григорій вимовився віком своїх стареньких родичів, що бажали при собі його затримати (21). Зі свого боку просив він Василія, щоб прийшов до нього в околицю Тиберини, де була його батьківщина Аріянза. Василій, дуже вразливий на красу або некрасу природи, не міг знайти вподобання у цій болотнистій країні, — якщо йому в тім вірити, — замешканій ведмедями, вовками, в «западні світа», як це він її зве напів поважним, напів жартобливим тоном (22). Він вибрав собі мешкання на березі ріки Ірис, прямо Аннезії, де жили, як монахині, Емелія, Макрина і іхні товаришки. Це місце було близько Нео-Кесарії, однак під оглядом церковного варяду залежало від маленького містечка Ібору. Василій в однім листі до свого приятеля малює його чаючино: не є це один із буденних описів, що їх часто знаходимо в старинних письменників, але образ прозорий, вірний, повен подрібних рис, і де природа видається живою.

Висока гора, покрита густим лісом, що з неї під захід спливають хрустальні води, панує над малою урожайною рівниною. Сама рівнина є окружена ріжного рода деревами, так що виглядає немов остров серед моря зелені! Трудно до неї дістатися, бо перед нею пливе ріка, а з обох сторін гірський ланцюг опоясув її ярами та потоками. Вузький провал веде до оселі, отіненої

(20) Лист 204, 6.

(21) Св. Григ. з Наз., Бес. XLIII, 25.

(22) Св. Вас., Лист 14.

високими верхами, з яких стелиться вид на ріку, що клекотить між скелями. Легіт, що йде від води, відвіжує милим холодом, неачислим квіти наповнюють пахощами землю, лісна гуща переповнена співом птиць. Додаймо, що ріка є дуже рибна. « Ніяке місце, каже Василій, не дало мені такого глибокого спокою: — не лише гамір міста тут не доходить, але це місце є далеке від шляху подорожніх: тільки кількох ловців приходить оживити нашу пустиню » (23).

Василій не довго був самітний. Він найшов у Понті кількох християн, що пробували своїх сил в аскетичному житті (24). Їх зібраав він біля себе і помалу перемінив свою пустельню в монастир. Незабаром, приманений на дісланим описом, особливо ж потягнений приязнню, Григорій Назіяненський попрощався з родиною, щоб його навідати. Мабуть досить довго перебував він з Василієм. В листі, що його писав до приятеля після повороту до Кападокії, він зворушений пригадує собі життя, яке вони провели разом: — їх безнастannі молитви, їхній спів псалмів, їх святі чування, згідливість малої громадки, яку Василій заохочував до досконалості своїм прикладом і своїми радами, — як вони студіювали св. Письмо і Орігенові пояснення (25), навіть про ручні праці, що їм вони віддавалися, як правдиві монахи, — як носили дерево, ломали каміння, копали, поливали. Григорій гордиться навіть хорошим явром, що його власноручно посадив (26). Але можливо, що зовнішній вигляд місця, що ними захоплювався Василій, менше його очаровував. В інших листах він весело шуткує собі з його одушевлення і зі свого боку малює в менше ясних

(23) Св. Вас., Лист 14.

(24) Лист 223, 3.

(25) Порів. Св. Григ. з Наз., Лист 87; Сократ IV, 26; Созомен VI, 17.

(26) Св. Григ. з Наз., Лист 6.

красках мряки над рікою, скали, що загрожують головам мешканців, вершки гір, що не допускають сонця, невиносимий шум потока, його каламутну воду та русло, що в ньому більше каменюк ніж риб. Город ледве заслугує на це ім'я. На його скалистім узбіччі лихо удається городовина, помимо розкиненого погною. Накінець, у дімку Василія, з хиткою покрівлею, поламаними дверми, з ватрою дуже часто вигаслою, їжа була пісна, хліб твердий, що можна зуби поламати, і без підмоги присиланої Емелією, « цею справжньою кормителкою вбогих », були б там померли з голоду (27). Григорій заховав солодкий жаль із-за легковаження, що його Василій виявив Тиберийській околиці.

(27) Св. Григ. з Наз., Лист 4, 5.

Розділ V МОНАСТИРСЬКЕ ЖИТТЯ

Василю був п'ять літ у пустині. Те, за що Григорій йому жартом докоряяв, укриваючи під жартівлевими словами свій подив, було правдивим: його суворість вибрала йому життя дуже тверде. Цей багатий городянин, — бо після поділу батьківських дібре кожда дитина Емеля була ще вельми вагага, а невідомі причини добрам кождого з них іще додали варгість надзвичайну (1), — вибрав собі життя убогого. Одна туника та й один плащ були його одягом. його ліжком — дошка або килим, постелений на землі; хліб, сіль, кілька зел вистачало йому на поживу; чиста гірська вода гасила його спрагу (2). Григорій Назіянзенський змалював влучним словом цього чоловіка чистого, убогого, вимарнілого постамі, блідого із-за нічних чувань, кажучи, що він був « без жінки, без майна, що не мав майже ні тіла ні крові ».

В довгім листі до свого приятеля Василій описує життя аннезійських пустинників. Ми повинні його докладно розібрати, бо він дає перший зарис подрібних правил, що їх Василій пізніше напише; крім того цей лист містить у собі поучення, що їх відтоді він подавав товаришам свого затишку.

Ці поучення говорять на першім місці про спосіб внутрішнього життя, про працю душі. Душа повинна старатися забути про все минуле, про свої почування, справи, погляди, приємності, привички та створити в собі порожнечу; вона має стати мов та воскова табличка, що з неї стираємо старі букви і що готова в приняті

(1) Св. Григ. з Ніс., *Життя С. Макр.*

(2) Там же; Св. Григ. з Наз., Бес. XLIII, 6.

нове письмо. Першою умовою, щоб дійти до того стану, є відділитися цілком від світу. Треба, отже, вибрати, як це зробив Василій, місце, де не доходили б чужинці і де ніщо не переривало б самітного розважання або спільніх духовних прав (3).

Там то, як тільки засірів, встають, щоб молитвою та співом гимнів величати Бога; відтак, коли сонце піднесеться повище крайнеба, беруться до ручної праці, праці переплітаної молитвою та « приправленої піснями ». Кілька годин на день присвячено читанню св. Письма. Василій, що разом з Григорієм читав його, якщо не критично, то принайменше звертаючи увагу на його пояснення і коментарі, здається займався тут тільки його практичною стороною, а саме зростом морального життя, який кождий матиме змогу добути з читання св. Книг. Пам'ять й увага тут відграватимуть свою ролю, бо буде треба зберігати в пам'яті святі постаті, що їх стрічаємо в Біблії, та вдивлятися в них « мов у живі статуй та оживлені образи ». Це чергування молитви і студій зробить душу спосібною піднести до « красної молитви », до молитви, « що вливає в душу ясне пізнання Бога, повсякчасне почуття його присутності та вчинить з неї справжню його святиню » (4).

В гуртку, що ним кермував Василій, нема беззастанного мовчання; однак і самі розмови повинні бути після правила: не говорити безцільно і не ставити підступних питань; не відповідати без думки, не суперечити; не боятися виявити своє незнання і вчитися від тих, що знають та приписувати заслугу другим з того, чого навчилося. Насамперед розважити, відтак говорити. Бути для всіх мілим, в розмові сердечним, не весельчаком, люб'язним в пораді, в напімненях без терпкості, покірним у собі, коли треба поправляти братів. Панувати

(3) Св. Вас., Лист 2, 2.

(4) Там же, 3, 4.

навіть над тоном голосу, що не повинен бути ві ганадто низький, щоб не бути незрозумілим, ні за високий, щоб не статися докучливим (5).

Гострий для інших, як і для себе, Василій хоче, щоб його ченці мали звичайно очі спущені, волося неплекане, одяг простий, погляд покутників, покірний і сумовитий. Ряса буде стягнена поясом і повинна бути та сама, як у зимі так і в літі, досить груба, щоб не потреба було другої на великі морози. Носитимуть черевики прості, але міцні. Харчі будуть складатися з хліба і ярини; будуть пити тільки воду; на двадцять чотири години — лише одну посвятиться на їду, що буде зачинатися і кінчатися молитвою. Як харчі, так і сон буде легенький, будуть вставати раненько; «чим для других світанок, тим для слуг Божих північ» (6).

Такі то гадки кидав Василій у початках свого уєдинення в листі до свого приятеля. Під час свого довгого побуту в Понті він не перестане їх удосконалювати і докладніше означувати. Розважання, молитва, читання, конечність відповідати на питання своїх монахів піддали йому тоді багато (думок для) письм аскетичних: найважнішими (вповні автентичними) є два трактати, заради яких став він законодавцем монашого життя в Азії. Використовуючи свій власний досвід та досвід своїх попередників, уклав він спочатку збірку з п'ятдесяти і п'яти правил або краще витяг із п'ятдесяти і п'яти розмов, творячи ряд «духовних читань», як нині ми їх назвали б, на найважніші питання монашого життя, уложені не після медотичного порядку, але, без сумніву, в міру як перед ним самим або перед його монахами вони виринали (7). Тим чином, як то пригадує про-

(5) Св. Вас., Лист 2, 5.

(6) Там же, 6.

(7) Правила ширші. Regulae fusius tractatae.

лог, ця праця є з того часу, коли Василій мешкав « у затишнім місці, зовсім далеко від гамору зовнішнього світу », тобто в своїй пустельні над берегом Ірису. Друга збірка, що містить триста тринадцять правил, менше розвинених, належить, мабуть, до іншої доби його життя та була, якщо не зладжена, то бодай викінчена або упорядкована в Кесарії (8); а втім такі самі гадки стрічаємо як в однім, так другім творі, а більша їх частина є вже в зав'язку в Василієвім листі до Григорія (9).

Одно з розглянених питань займається формою, що, принайменше в цивілізованих краях і в мирних часах, найбільше відповідає монашому життю.

Під час свободі подорожі по Сході бачив Василій напереміну або рівночасно два види цього життя. Серед спечених пісків Єгипту, як і на горах Малої Азії, з кліматом не раз дуже гострим, розмовляв він із пустинниками, що замешкували печери або відокремлені келії, за прикладом перших Отців пустині. Денеде вступав до монастирів, переповнених монахами, що жили під одним настоятелем перед молитви та праці. У виборі між самотниками та спільножителями він рішився скоро. Одні та другі були вже дали великих святих Церкви; однак у житті в перших добачував він підводні скелі, яких не спостерігав у житті других, захоронених послухом і карністю перед небезпекою самообману або гордости, на яку були наражені найслабші з-поміж пустинників. Та однак устрій деяких єгипетських монастирів вдово-

(8) Правила коротші. *Regulae brevius tractatae.*

(9) Созомен (*Історія Церкви*, III, 14) каже, що багато приписували ці збірки правил Евстатієві зі Севасті, хоч рівночасно уважали їх автором Висилія. Письменники давніші від Созомена, св. Еронім (*De vir. illustr.* 116), Руфин (*Hist. eccl.*, II, 9), Касіян (*Inst.* передмова) без вагання знають їхнім автором св. Василія. Св. Григорій Назіянзенський (Бес. XLIII, 34) каже, що Василій надав правила монахам чи то на письмі чи то устно (*υομοθεσταὶ μοναστῶν, ἔγγραφοι τε καὶ ἀγγραφοί*).

ляв його тільки наполовину. В злуці багатьох соток людей, як це бувало по деяких із цих домів, де були заступлені всі ремесла і де лучилося інколи до сорок відділів ріжних робітників (10), бачив він забагато руху, забагато справ, забагато метушні. І так старався він, каже св. Григорій, утворити мішану форму між величими монастирськими колоніями і самітними келіями анахоретів, щоб з'єднати богомільне життя цих останніх із трудящим і діяльним життям перших (11).

Цей спосіб монашого життя був у монастирях середніх розмірів, з невеликим числом мешканців, де настоятелі могли безпосередньо стикатися з кожним братом і де потреби матеріального життя не змушували міняти працю, однаково спасенну як для тіла так для душі, на промислові або торговельні підприємства, шкідливі духовному життю. Знаним було, що в Тавенні св. Пахомій був змушений скартати прокуратора одного зі своїх монастирів за те, що в купні збіжжя і продажі обуви цей монах зробив за добрий інтерес. Так не буде в монастирях, що іх урядив св. Василій. Труднощі, сполучені з приняттям монахів, проби наложені на їх покликання не позволяють, щоб вони були численні. Також настоятель знає всіх своїх підданих. Він має обов'язок поправляти кожного зокрема, як, навпаки, кождий із них — відкривати перед ним свою совість (12). Ручна праця є обов'язковою; однак вона є так поперевана молитвами, що монахи не будуть могти тратити внутрішнього духа. Крім молитов вранці (утреня) і о півночі (полунощниця), що найменше п'ять разів на день, в третім, шостім, в полудні, в дев'ятім часі, зі сумерком, (вечірня) монахи переривають кожду матеріальну

(10) Налладій, *Hist. Lausiaca* 38.

(11) Св. Григ. з Наз., Бес. XLIII, 62.

(12) Св. Вас., *Шир. прав.*, 25, 26, 30, 31.

працю і сходяться, щоб спільно величати Бога (13). Кожний мусів вибрати собі або приняти якесь ремесло: однак ці ремесла не в численні і Василій поручав тільки ті, що не мішають спокою побожного життя та не змушують часто виходити ні по закуп сирівців, ні на гамірні торги, щоб продавати свої вироби (14). Оскільки це можливе, треба ці вироби вужити на місці, щоб настоятелі монастирів не потребували прийматися подорожей, що розсівали б іхню побожність; у виїмкових випадках, де буде потреба, будуть старатися в дорозі виповнити всі вправи, приписані правилами, мешкатимуть разом і передусім у побожних християн, уникати ярмарків, навіть тих, що відбуваються при гробі якогось мученика » (15).

Причини, що для них Василій воліє так уладжений монастир, як пустельню, є дуже гарні. « Самітне життя, каже він, має тільки одну ціль, свій хосен ». Однак любові близнього нема там де вправляти. « Якщо ми живемо посторонньо від людей, ми не можемо ні тишитись зі щасливими, ні плакати з тими, що терплять ». Вправа в багатьох чеснотах тим чином є спарадлікова. « Наш Господь мив ноги своїх апостолів: ти ж, що живеш самітно, кому митимеш? Кому будеш услугувати? В чиїх очах станеш добровільно останнім?... Бо як же ж вправлятиметься в покорі, хто не має перед ким упокоритись? Кому покаже милосердя той, що не має близнього? Як навчиться терпеливости той, що його бажанням ніхто не противиться? » Пригадуючи з псалмопівцем, що добре, солодко і спасенно є мешкати братям

(13) Там же, 37. В однім місці (37, 5) згадує про богослужіння з початком ночі, на якім відчувається псалом ХС. Не важко пізнати тут повечір'я. Пор. *Revue d'histoire et de littérature religieuse*, 1898, с. 466.

(14) Св. Вас., *Шир. прав.* 38.

(15) Там же, 39, 40.

разом, заключає, що служити Богові спільно, найліпше відповідає духові Старого і Нового Завіту (16).

Тонкі питання виринули перед Василієм: він іх розв'язувє сміло і второписно.

Деколи жонаті стукають до монастирської фірти, просячи їх приняти. Передусім треба розвідатися, чи воля обох подругів була за розлукою, бо якщо тільки одне з них відчуває потяг до досконалішого життя, а друге бажає лишитися в першім стані, тоді зовсім не треба оглядатися на просьбу, але сказати тому, що просить, що за словами Апостола він вже не може свободно собою розпоряджувати. А навіть в випадку, коли його відповідь буде прихильна, не слід його приняти, хіба в прияті кількох свідків (17).

Трудніше положення настоятеля, коли невільник голоситься до монастиря. Тому, що невільництво не було знесене, власть пана повинна бути пошанована. Однак Церква має поручення посередничати між ним і його слугою, щоб злагіднити взаємне непорозуміння і, коли потреба, поставити граници тій владі. Святий Василій заявляє, що невільників, які втекли до монахів, щоб уникнути карі, необхідно заохотити до поправи, однак настоятель, за прикладом св. Павла, що вставлявся у Филимона за Онисимом, має обов'язок, віддаючи втікача його панові, зобов'язати його простити. Але може трапитися, що невільник утік перед приказами, які протиляться Божому праву. Відомо є, скільки то в цім римськім світі, де поганство ще не було зовсім переможене, де в багатьох родинах все ще тривав його культ, а ще більше — його обичаї, — совість і моральність невільника були наражені на небезпеку. В цім випадку Василій каже права пана піддати під вищу повагу Бо-

(16) Там же, 7. — Див. також його 295 лист до пустинників, яких заоочочув злучитися в одну громаду.

(17) Св. Вас., *Шир. прав.* 12.

жого права. Якщо це можливе, настоятель приготувати невільника витерпіти радше все, як сповнити гріх і повчить його повинуватися радше Богові як людям; однак є виїмкові випадки, коли ті, що приймуть невільника, повинні «бути готовими через нього витерпіти всякі досвіди в міру, як Бог схоче», тобто будуть мати обов'язок ним заопікуватися, його охороняти, відмовити видачі його панові, наражаючися попасті в спір із цивільним законом (18).

Було це природним, що монастири стали вогнищами християнського виховання. Не знаходимо в римськім світі нічого подібного до того, чим є в нас «інтернати»: всі школи державні чи приватні були «прихожими», учні поміщувалися в своїх родин або в місті. В суспільності, ще повній поганського зіпсуття, в якій прилюдне навчання було ним сильно просякле, багато родичів бажало, щоб їх діти користали з побожних заведень, що їх так велике число творило монаше життя і де тільки освіченіх людей, часто й самі давні професори шукали захисту. Орудників, конечних до науки, вчителів, книжок було там доволі, а до того ще карність і зібрання духа. Щоб ужити їх до цього діла, треба було тільки згоди монахів. Багато було й таких родичів, що приводили своїх синів до монастирів із проσύбою, дозволити їм там мешкати і вчитися, часто також виражуючи надію, що вони відтак посвятяться на службу Богові. Василій далекий був від цього, щоб не приняти той ніжний і дорогоцінний депозит. «Господь сказав: Дозвольте діточкам приходити до мене, — й Апостол похвалив тих, що від найранішої молодості виховувалися на св. Письмі» (19). Однак треба тут великої обережності.

В першу чергу треба прилюдно ствердити свободну

(18) Там же, 11.

(19) Св. Вас., Шир. прав. 15.

волю родичів: отже, тільки в прияві кількох свідків дитина переступить поріг монастиря. Тут не буде приміщеня між монахами. Її заведуть до осібного помешкання, що є від іншого відділене і призначене для її ровесників. Василій передбачав, мабуть, що й молодих дівчат приводитимуть, бо він каже, що діти одної і другої статі не слід уміщувати разом. Між учнями і монахами не буде нічого спільногого, крім участі у вправах побожності. Але діти не будуть зв'язані монашими правилами ні щодо часу спання, ні щодо розваг, ні щодо поживи. Будуть мати осібних учителів. Виховання, яке їм подається, буде передусім християнське. В годинах науки, по можності, будуть послугуватися висказами Св. Письма — замість мітологічних байок буде оповідатися їм ізнього історичні події, — пам'ять будуть вправляти виучуванням притч і висказів св. авторів. Виховання повинно бути лагідне, миле і таке, щоб давало духові відпочинок і вело його без примусу і без утоми до цілі (20). « Також кари будуть умірковані: тих, що прогрішаться тільки в своїх шкільних обов'язках, упінеться в чотири очі, заховуючи строгі догани за проступні діла (21). Однак і в цих випадках кари будуть лагідні: якщо хтось розгніався, повинен просити прощення в того, кого образив; коли хтось об'ївся, забагато говорив, когось образив, неправду сказав, присудиться його на мовчанку або лишиться його на « сухім хлібі ». Св. Василій додає, що діти, в яких відкрилося б якийсь особливіший хист до сякого або такого мистецтва, могтимуть ходити на лекції професорів і поза монастир, тільки за умовою, що приходитимуть істи і спати до монастиря.

Така є програма правдиво благородного виховання; той, що за нею іде, стає благородним. Монастирські учні

(20) Св. Вас., *Шир. прав. 15.*

(21) Там же, 53.

не будуть могти вступити в монаший стан, «вложить обіт дівства», хіба, коли душа, «цей м'який віск, на якім самі від себе зазначуються всі перші враження», утверджиться, усталиться через працю розуму, розсудок і схильність до добра. Такий рішаючий крок повинен бути «ділом зрілої і досконалої застанови». Цей акт буде випереджений зрілим іспитом та особливішими розважаннями, які буде відправлятися під час довгого усдинення. Відтак візьметься пастирів Церкви за суддів і саме їх осуд порішить, чи монаше зобов'язання має бути приняте. Щодо учня, що не буде відчувати цього покликання, випуститься його на світ при кількох свідках (22).

В однім зі своїх правил св. Василій, здається, наказує монахам відректися своїх дібр, коли вибирають монаше життя. Вони не можуть мати, каже він, духа свободного від прив'язань і земських неспокоїв, якщо затримають багатство з журбами, що їх воно за собою тягне. Це терня з притчі, що заглушує Боже слово (23). Однак обов'язок монаха зректися своїх дібр не є в тім, щоб позбутися їх якнебудь. Він не повинен лишати їх своїм, бо це не значило б направду їх виректися. Також не повинен повіряти роздачі дібр першому ліпшому. Він має уважати їх немов за посвячені відтепер Богові та з цією гадкою вживати їх на добрі діла, чи то власними руками, якщо уважає себе до того спосібним, чи то через відпоручників, старанно вибраних і поважно випробуваних (24). Цей приказ, без сумніву, видається твердий; однак треба було протидіяти старинному егоїзмові, а Василій зрештою не жадав нічого, чого своїм прикладом не показав би. Пригадуємо собі, що тоді, коли покидав він світське життя, щоб віддатися зовсім Богові, його першою гадкою було продати свої добра і зробити

(22) Там же.

(23) Св. Вас., *Шир. прав.* 8.

(24) Там же, 9.

з того дар убогим (25). Він це зробив постепенно з тою второпністю, яку сам поручає, розділюючи свою батьківщину не якнебудь, але з застановою. Його брат, Григорій Ніссійський, показує нам, як він постепенно ділить свої добра в ріжких часах свого життя, даючи одну частину убогим перед тим, як став священиком — це значить, в часі свого самітного побуту в Понті, — одну частину під час свого єпископату (26), аж дійшов до того, що зовсім нічого більше не посідав та що міг нагий іти за нагим хрестом свого Спасителя (27).

(25) Св. Вас., Лист 223, 2.

(26) Св. Григ. з Ніс., *Проти Евн.* 1.

(27) Св. Григ. з Наз., Бес. XLIII, 60.

Розділ VI СВЯЩЕНСТВО

Св. Василія хрестив єпископ Кесарії, Діяній. Або відразу, або трохи пізніше він піdnis Василія до ступня читця (1). Василій заховував для нього велику вдячність і майже синівське почуття. Діяній — це цікавий тип єпископа IV віку. Він не є кріпким оборонцем правовір'я, рішеним радше все перетерпіти, як відступити від оборони правди, ані аріянським сретиком, що старається зухвалими та крутими дорогами збурити традиційну науку, ні честилюбним недовірком, що прямує одиноко до того, щоб правовірних достойників усунути з іхніх столиць, ані піваріянином, що з любови до су-покою старається годити між собою науку ріжних, ні придворним єпископом, що всього очікує від ласки імператора та з ним зміняє вірування. Це добрий чоловік, з виду достойний і величний, «з виглядом архиєрейським». Його обичаї лагідні, його виступ доброзичливий, його душа вільна від гіркості, його розмова заразом поважна і дотепна (2). Однак кожного разу, коли є нагода сповнити якесь діло слабосильності, він його сповняє. Засідаючи на одному з перших престолів Сходу, він ніколи не ужив своєї поваги на услуги своєї віри. На всіх соборах, де аріяни переважали, він голо-сував з аріянами, годився на символи, які вони йому предкладали, викляв з ними св. Атанасія, підписав з ними образливі листи до папи. Коли ж внаслідок останньої слабосильності підписав він 360 р. формуляр т. зв. з Ріміні, в дійсності випрацьований в Константино-

(1) Св. Вас., *Про Св. Духа*, 29.

(2) Св. Вас., Лист 51.

полі, що нищив ціле діло вселенського Нікейського Собору, св. Василій зрозумів, що час зглядів для нього минув. Помимо свого прив'язання до Діянія, він зірвав прилюдно всякі взаємини з ним. Однак, злучений з побожними товаришами свого затишку, він не переставав плакати над душою старого єпископа, супроти якого, помимо всього, уважався духовним сином. Також, коли два роки пізніше Діяній, чуючи, що зближається його кінець, післав за ним — Василій прибіг. «Бог мені свідком, сказав йому хворий, якщо я дав своє призволення на символ, який мені принесено з Константинополя, то я це зробив в простоті моого серця. Я цілком не мав наміру виректися віри, ісці її оголосили Отці в Нікеї й я не хотів відступати від їх передань. Я прошу тільки одної речі, щоб не бути відлученим від триста вісімнадцяти єпископів, що проголосили світові ту святу науку». Даючи полегшу отак своїй душі, бідний Діяній тим самим усмирив терпіння Василія. Сльози, що іх проливав він, вітаючися з ним, перестали плисти; він схилився над ліжком умираючого та заявив йому, що з радістю вертається до злуки з ним (3). Таке то, отже, становище мав Василій через свою святість та знання; він мав тільки одне з нижчих церковних свяченъ, а ось його єпископ не хоче вмирати, не будучи з ним у злуці.

Василій перебував у Кесарії в часі вибору наслідника Діянія. За загальними правилами, нового єпископа вибирали провінціональні єпископи (щонайменше три, як каже Нікейський Собор), за згодсю митрополита і за прихильним свідоцтвом народу. Однак народ часто виявляв свою гадку занадто галаєтиво. В тім часі, коли політична свобода вже не існувала, коли навіть самоуправне життя, колись так буйне, майже вигасло, релігійні питання щодо науки чи осіб сливе не виключно мали силу розпалювати пристрасті. Вони заступали прилюднє

(3) Св. Вас., Лист 51.

життя і навіть тоді, коли ставали причиною надужить і насильства, були благородніші від ігрищ та видовищ, якими люди при владі старалися забити нудьгу товпи. Церква в певних днях заступала прилюдну площу. Вибір єпископа так розбуджував пристрасті, як колись вибір урядовців. Так то було в Кесарії в 362 р. Значення митрополичого престола Кападокії сильно побуджувало честилюбність. Але мешканці Кесарії, дуже прив'язані до правовір'я, що з болем гляділи на слабосильніс померлого єпископа, ще більше розуміли в теперішніх обставинах вагу вибору, що мав відбутися. Скорі, отже, розпалилися уми. В прияві деяких єпископів із провінції, що вже приїхали, між іншими старого єпископа з Назіянзу, Григорія, батька Василієвого приятеля, напрід з криком ділився на партії, одні викликували того, другі іншого кандидата. Можливо, що прийшло б до бійки в церкві, коли б, як то часом буває, не обхопила товпи одна думка, звертаючи її до одного тільки імені, найбільше несподіваного, що в одну мить з'єдинило уми (4).

Був у Кесарії світський чоловік, що його всі цінили через повагу його життя і чистоту обичаїв. Заввся Євсевій. Багатий, виконував всі найвищі городські уряди і через те був популярним. « Євсевій » крикнув хтось і тисячі голосів повторили « Євсевій ». Зловили його і проти його волі потягнули за собою; жовніри вмішалися в товпу; без огляду на опір, Євсевія привели перед єпископів, щоб вони вибрали його правною дорогою. Була одна трудність: Євсевій, ідучи за злим звичаєм свого часу, не був іще хрещений (5). Не важко: товпа хотіла його єпископом. Це не одинокий випадок, а навіть, за словами святого Григорія Назіянзенського, був тоді ча-

(4) Св. Григ. з Наз., Бес. XLIII, 33.

(5) Там же.

стий (6). Таким способом в 381 році народ Константинополя винесе на столицю цього міста претора Нектарія, і щоб навести ще славніший примір, таксамо в 374 р. правовірне населення Медіолану змусить конзуля Лігуруї і Емілії, Амбродія, приняти єпископське свячення: ні один, ані другий не був хрещений. Єпископи, що зібралися в Кесарії, мусіли уступити перед силою і напором народніх пристрастей: охрестити, вибрати, висвятиви Євсевія (7).

Однак, як тільки почулися вони свободними, підняли голос проти насилля, якого допустилися супроти них. Це насилля, без сумніву, було особливіше: народ метушився, вигукував, однак у його метушні була « щира побожність », гаряче бажання добра (8). Єпископи однак були присилувані: могли сказати, що іхнє призвolenня не було свободне. І вони саме те і зробили, оголошуячи вибір неважним, тому, що був доконаний і проти волі іхньої, і самого вибраного. Вибраний, більше зреагіваний, перестав противитися: в заявах єпископів було, може, порушення гніву або ваздрости; цього при найменше дозволяє здогадуватися Григорій Назіянзенський, кажучи наприкінці: « Не знаю, чи іхні спротиви були натхнені св. Духом ». На щастя був між ними чоловік стародавньої чесноти, а також великої второпиності, привичасний іти перед себе, не даючися відвернути жадними особистими зглядами від того, що уважав за обов'язок. Був це старий єпископ з Назіанзу. Він дав зрозуміти своїм товаришам, що в критичих обставинах, що в них була Церква, кождий крок назад був небезпечний. Тепер, коли насилля устало, соцість і розсудок наказували забути на нього та наслі-

(6) Там же, 25-27.

(7) Св. Григ. з Наз., Бес. XLIII, 33.

(8) Там же.

дувати вибраного, погоджуючись з доконаним ділом. Ця мудра рада переважила (9).

В тім то справді часі католики, більше як коли інде, були обов'язані до розсудливості та єдності. Це не тільки аріянська ересь, але й замасковане поганство загрожувало іхній вірі: ідолопоклонство явно підносило голову. Після аріянського цісаря наступив поганський.

Молодий принц, що його Василій стрінув колись на університеті в Атенах, а його відступство Григорій вже тоді передбачив, засідав від року на престолі. Юліян заступив Констанція. Поганська реакція підносилася всюди. Виповіджену Церкві тайну, часом насильну, війну. Жовніри, що не хотіли жерзвувати божкам, тратили свої гідності. Один едикт зарядив відчинити всі поганські святыні. Другий забороняв християнським професорам вчити. Мимо признання виїмкових зглядів, Прогерезій, колишній учитель Василія, Григорія і Юліяна, зі славою уступив з атенської катедри. В багатьох містах священики, дівиці, вірні падали жертвою розяrenoї товпи. В Кесарії не треба було побоюватися таких безправств, тому що місто було майже наскрізь християнське; однак через ту саме причину вона мусіла дуже боятися імператора та його урядовців. Юліян не любив Кападокії, де його старання привернути культ божків були даремні (10). Він ховав уразу до Кесарійських городян за те, що за Констанція збурили дві святыні. Передусім шалів з гніву з-за сміливости, з якою вони привітали його прихід збуренням третьої. « Не найшов би я — кликав він — ані одного Грека між тими всіма Кападокійцями » (11)! Його гнів дійшов до вершка, коли Євсевія вибрано єпископом, бо в нім він тратив одного з найбагатших членів своєї курії, відповідальної за по-

(9) Той же, Бес. XVIII, 33.

(10) Юліян, Лист 4.

(11) Там же.

датки (12). Тому й префект Кападокії, боячися за самого себе, як і своїх городян, старався успокоїти володаря, заходячися, щоб Євсевія зложити з єпископства. До цього наклонювало його ще більше й те, що недавно був він у незгоді з Євсевієм за якісь справи міста чи провінції. Отже він непокой листами єпископів, що посвячували Євсевія, про яких перші вагання він знов, щоб спонукати їх внести скаргу проти вибору. Маємо відповідь одного з них, старенького єпископа з Назіянзу. Це взір письменницького умірковання (річ рідко буvala в тім часі) і християнської гідності. « Всесвітливий пане, — пише він, — ми не узнаємо нікого ні королем, ані суддею того, що робимо, як тільки Того, якого сьогодні переслідують. Це Він розслідить вибір, що його ми доконали за всіма правилами та в спосіб йому дуже милій. Якщо хочете ужити насильства, це для вас легко в кожній іншій речі; однак ніхто не відбере нам влади боронити того, що ми доконали в повноті нашого права. Принайменше не силкуйтесь приписувати нам закони в речі, що дотичить тільки нас і нашої релігії та до якої вам не вільно вмішуватися ». Префект, що в дійсності не був ані лукавим, ані нерозумною людиною, удавав, що гнівається, але подивляв. Цей лист не допустив, щоб справа дальше розвивалася, підніс відвагу єпископів і, можливо, — пише другий Григорій — заховав їх від сорому (13). Він додав, що лист охоронив також місто від усіх переслідувань: у тім він помилюється. Юліян залишив справу Євсевія: — володареві, що прилюдно зложив ісповідь поганства, не вдалося уненажнити єпископський вибір, але Кесарію покарав величезною грошовою карою, забрав посілості її церков, насильно влучив її духовенство до громадянського війська, відібрав містові всі привілеї й навіть ім'я города.

(12) Закон з р. 362 в кодексі Теодосія, XII, 1, 50.

(13) Св. Григ. з Наз., Бес. XVIII, 34.

стрінули його в Кесарії. Ніщо ні в його письмах, ані в його переписці в тім часі не натякує на зовнішні події, що тоді доконувалися. З яким тоном тріумфу Григорій Назіянзенський звеличав упадок гонителя в двох бесідах, прекрасних вимовою! Здається, що ці почування, яких вислів здалека виглядає для нас пересадний, відбилися милим відгомоном в душі Василія, що ціла була затоплена в контемпляції божих речей. Він радо був би провів останок свого життя в пустині, занятий тільки проводом монахів, підбадьорюючи своїми радами мешканців численних монастирів, що тепер покривали Понт (19), та радіючи з поступу християнського життя в цій провінції, яка, за висказами сучасників, сталася одною з найкращих в державі й найбільше прив'язаних до правдивої віри (20).

Однак посередництво Григорія 365 р. вирвало його з затишку. Єпископ Кесарії не перестав переписуватися з Григорієм, який внедовзі потім, як відправив Василія до Понту, повернувся до Назіянзу, до свого батька. Відчуваючи кривду, що її заподіяно приятелеві, Григорій на перші листи Євсевія відповідав холодно (21). Однак прийшла година, коли вінуважав за обов'язок наблизитися до нього. Мир Церкви мав бути знову нарушений. Йовіян панував ледве кілька місяців. Після нього аріянізм наново підніс голову. Гамованій на заході щиро благородним духом Валентина, найшов на сході у Валенса покровителя більше небезпечної від Констанція. Всі докладно зрозуміли, що «буря розшаліє над Кесарією, а градова хмара висиплеться на її церкву» (22). Валенс, у товаристві аріянських єпископів, що слідку-

(19) Созомен, *Іст. Церк.*, VI, 4.

(20) Св. Григ. з Ніс., *На славу братові Василієві* і Лист 2, див. також Руфин, *Іст. Церк.*, II, 9 і Созомен VI, 17.

(21) Св. Григ. Наз., Лист 16, 17.

(22) Той же, Бес. XLIII, 30, 31.

вали за його двором, прямував до цього міста. Вони добре знали про незгоду в стаді, малій вплив пастиря від від'їзду Василія. Народні маси, хоч ревні у вірі, далися б легко позискати, бо не було нікого на їх чолі, хто був би спосібний повести їх до боротьби. Григорій поспішився написати до Євсевія. Він знат добрку волю єпископа, що в часі спокою міг уступити перед низькими порушеннями любові власної, однак в часі проби вмів понад них піднести. « Приїзжаю, повідомляв він, щоб молитися і боротися з вами » (23). Єпископа застав добре розположеного і готового писати навіть до свого підданого в спосіб найбільше принаглюючий. Григорій повідомив відразу про цей стан Василія, намовляючи його, випередити Євсевія і зробити перші кроки до нього. « Приходи скоренько, пише він, і з огляду на почування, які показує сьогодні найдорожчий єпископ (можемо по-правді його так назвати), і з огляду на обставини. Еретики тут взялися до праці: одні вже намагаються баламутити душі; заповідають прихід інших. Правда є в небезпеці » (24).

Такому зворушливому закликові Василій не міг опертися. Обов'язок представлявся ясно. А втім Григорій прийшов аж до Понту за своїм другом. Оба вже вернули до Кесарії. Хоч як був приготований його поворот, однак положення Василія було незручне. Вирятувався з нього силою своєї щирості і правости. Першим його старанням було розвіяти неспокої Євсевія. В ньому, каже нам Григорій Назіянзенський, все ще жила дразливість світського чоловіка, що в пізнім віці був несподівано вибраний на єпископа. Василій мав наклонити його, щоб не брав йому за зле його вищості. Бачачи, що Василій уляглий, повен пошани, уважний на його бажання, перестерігає єпархічних ріжниць стану, доб-

(23) Той же, Лист 18.

(24) Св. Григ. Наз., Лист 19.

рий єпископ успокоївся. Мало-помалу його останні підозріння розвіялися і в кому колись боявся суперника, в того з часом призвичаївся шукати поради на свої сумніви, світла — в своїм незнанні і немов підпори — своїй старості. Тепер саме за посередництвом Василія упорядкував він майже всі справи. Без урядового титулу Василій незабаром став його помічником. Єпископ вів на рід, але Василій тайно кермував єпископом. Чого бра��увало одному щодо релігійного знання, те доповняв другий. В руки Василія перейшла дійсна влада, а Євсевій навіть не думав на це скаржитися: — так добре вмів Василій пошанувати права його достоїнства, згляди, належні його суспільному становищу і його чесності (25).

Позискавши так довір'я свого єпископа, Василій не мав труднощів усунути роздор, якого причиною була його колишня неласка в єпископа та згromadити всіх правовірних до спільногого спротиву ворогам іхньої віри. Нічого не знаємо про події, які сталися під час побуту в Кесарії Валенса і аріянських єпископів, що його супроводили. Однак кодекс Теодосія нам каже, що цісар був у тім місті в липні 365 р. (26). Яких зусиль пробовано в той час, щоб защепити аріянізм у Кападокії? Через які то прорії переходили католики! Григорій Назіанзенський, описуючи ролю Василія, каже тільки, що він загрівав одних, стримував надмірний запал других, заохочував вірних до боротьби. Він додає, що Василій навчився тоді говорити з великою свободою до урядовців та вельмож. Дозволяє, накінець, здогадуватися, що наразився на небезпеки. Аріяни, — продовжав Григорій, — мусіли з соромом відійти, досвідчивши на собі, що зовсім не легка річ захитати Кападокійський народ

(25) Той же, Бес. XLIII, 33.

(26) Кодекс Теодосія, XII, VI, 5.

і що він непохитно зберігав віру в святу Тройцю (27). Непередбачені обставини, що змусили Валенса скоротити свій побут, сильно скріпили опір католиків Кесарії і цілої провінції. В Константинополі вибух бунт Прокона, що виставляв владу імператора на велику небезпеку. Він поспішився, щоб дістатись до Бітінії.

Василій не повинен був більш покидати Кесарії. Через п'ять літ помагав Євсевієві виповнити свої обов'язки. Тут також багато подробиць бракує. Однак Григорій, найближчий свідок Василієвого життя, подає нам бодай загальний його нарис.

Вплив Василія став такий великий, що його в батькох процесах вибирали на полюбовного суддю, а його рішення мали силу закону. В своїх вільних хвилях завжди повертається він до своїх дорогих монахів. Усно чи на письмі не переставав уділяти ім порад (28). Другі правила були укладені в тім часі. Однак, хоч і як тісно зв'язаний в Кападокійськими монахами, тих, що питали його про раду, висилав радше до своєї пустельні в Понті. Такий бодай є зміст одного листа, яким поручав чоловіка, що радився його в справі свого монашого покликання. Він спрямовує його до монахів, над якими мав владу, і зобов'язує їх, щоб старанно його досвідчили. Імовірно цей лист є писаний у Кесарії та призначений для Аннезійських монахів (29). Влада, що нею Євсевій наділив Василія, розтягалася на речі, які належали просто до єпископського заряду; він управляв чинності ріжних ступнів духовенства в Кесарії і зреформував богослуження тієї церкви (30). В усіх грецьких патріярхатах Сходу послугуються ще літургією, яку при-

(27) Св. Григ. Наз., Бес. XLIII, 32-34, порів. Созомен, VI, 15.

(28) Той же, Бес. XLIII, 34.

(29) Св. Вас., Лист 23.

(30) Св. Григ. з Наз., Бес. XLIII, 34.

писують св. Василієві (31). Тяжко є означити, що певно може походити від нього, а що віки додали або переробили. Однак одна річ лишається певна: як під час самоти в Понті і під час свого священства в Кесарії він надав права монашому життю і дав йому тривалий вид, так само витиснув він таке п'ятно на літургіях східних церков, що воно ще й нині не затерлося. Своїм практичним розумом оцінюючи те, що може піднести побожність народу, він скоротив надто довгі молитви і хор (32). Зі звичаїв Антіохійської Церкви позичив та освятив своїм прикладом спосіб тоді новий, співати псалми на два хори. В однім листі він описав ранішню молитву цілого народу, зібраного в церкві, що, осяяній першими проміннями сонця, зачинає день оспіуванням Божої слави на два хори (33). Здається посідаємо в однім дуже давнім цитаті автентичне місце з його літургії. Це молитва, яку священик говорить при престолі: «Дай нам Господи силу і твій покров, — ми благаємо Тебе, вчини добрими тих, що є злі, а тих, що є добрі, заховай у святості. Бо Ти все можеш і ніхто не може Тобі опертися. Ти спасаєш, коли хочеш, і ніхто не спротивиться Твоїй волі» (34). Ті короткі слова, що, оживлені здержуванням запалом, містять у собі стільки значення, скільки слів, носять п'ятно могутнього духа Василія.

Одною з його прикмет, це легкість, з якою він переходить від найвищих, побожних раздумувань до буденних справ і старань про публичне добро, коли обставини тільки цього вимагали. Муж це заразом молитви і діла. Ми побачимо в далішім оповіданні, як він у тім відріжнявся від свого приятеля Григорія, в якого, з поступом життя, людина молитви з кождим днем бра-

(31) Див. Duchesne, *Origines du culte chretien*, ст. 69 і сл.

(32) Св. Прокл, Бес. XXII.

(33) Св. Вас., Лист 207.

(34) Migne, *Patrol. lat.*, т. LXV, col. 449.

ла щораз більше верх над людиною діла. В Кесарії Василій займався безліччю зовнішніх діл. Він став покровителем убогих та зорганізував гостинниці для чужинців, недужих і старців (35). Коло 367 або 368 р. навістив Кападокію страшний голод. Дуже люті зими, весна без опадів, наглий перехід від ледяної студені до страшної спеки знищили всяку надію на жниво, а приготували голод. Можна було бачити, як в часі жнив рільники в розпуці сідали на своїх полях та зі сліозами в очах гляділи за своїми жінками і дітьми, які в часі, коли збіжжя звичайно паде під серпом, виривали з великим трудом зі сухої і потрісканої землі кілька зжовкливих стебелін. Батьки продавали своїх синів, щоб купити хліба. Положення Кападокії, віддаленої від моря, відділеної горами від усіх пристаней, робило майже неможливим всяке постачання поживи. Відай ніхто того й не пробував. Урядовці немов оставпіли з причини небувалого нещастя, не ймалися засобів, щоб зарадити загальній нужді. Тільки один такий чоловік знайшовся — Василій. Хоча вже роздав був одну частину свого майна між убогих, однак мав іще в своїх руках деякі добра. Спадок по матері Емелії, яка щойно вмерла, звернув йому його батьківщину. Він продав усе, що міг. Зібралиши тим чином гроші, він спровадив всякі запаси, що іх тільки можна було купити. Рівночасно — засоромлюючи богачів, що ховали в своїх стодолах збіжжя і думали продавати його на вагу золота, — змусив їх силою свого слова і прикладу відчинити ті злочинні запаси. Напливали дари натурою, множилися записи. За старанням Василія можна було бачити, як на майданах Кесарії збиралося множество бідаків, люди бліді з голоду, невісти виснажені, марні діти, що ледве трималися на ногах; навіть і жидів припущено, каже один сучасник. У великих кітлах варено ярину, приправлену

(35) Св. Григ. Наз., Бес. XLIII, 34.

сіллю, що ії поділом занявся Василій. Він, припere-
завши себе фартухом, при помочі своїх слуг і деяких
милосердних людей, роздавав пайки, а коли прийшла
година богослуження, можна було бачити, як він із
отих прилюдних харчівень удавався до Церкви. Там зво-
рущеним голосом роздавав він усім, — убогим і бага-
тим, — іще цінніший хліб божого слова (36). В тім то
часі виголосив красномовну свою проповідь про посуху
і голод та, може, й ту, в якій, — щоб запобігти богохуль-
ствам, що їх терпіння підсувало, — він доказував, що
не Бог, але наша власна злоба є справником нещастя,
яке терпимо; можливо ще й свою гомілію про богачів
та красну бесіду про захланного, якого в хвилі, коли
заміряє будувати простірніші стодоли, забирає нагло
смерть, як про нього говорить Євангелія (37).

Василій є ще звичайним священикським, однак його че-
сноти і послуги опромінюють увесь християнський Схід.
Найблагородніші єпископи, найміцніші підпори право-
вірності є його другами і поводяться з ним як з рів-
ним. Він посідає в найвищім ступні дар поваги, що ії
не дає навіть блиск урядів, якщо не мається ії з при-
роди. Ядерні і помірковані слова, де звичайний приказ
є осоложжений чесністю, дають уже характеристику його
переписки. Чи то дає поради монахам, щодо іхнього по-
кликання, чи то пише до батька, якому робить закиди,
що суворо обходиться зі своїми синами, чи напоминає
державних урядовців або відпоручників скарбу, щоб оща-
джували податників, чи одушевлений, як св. Павло,
« печаливістю про всі Церкви », потішає вірних Неоке-
сарійської або Анкирської спархії по смерті іх пастирі-

(36) Св. Григ. з Ніс., *На славу братові Василієві* і св. Григ.
з Наз., Бес. XLIII, 34-36.

(37) Св. Вас., Гомілія VIII, виголошена в часі голоду і по-
сухи; Гомілія IX, що Бог не є справником нещастя; Гомілія VII
до богачів; Гомілія VI, про те місце з Євангелії: Розкину сто-
доли і більші побудую.

рів або оповідає Євсевієві зі Самосати журбу, яку йому спричинило місто Тарс, може загрожене новим напасним наступом аріянізму, — завжди дається чути в його мові державний муж, що для нього ніяке питання не є за велике ані жадна справа за дрібна. Хоч як дуже цікаві його листи, що їх імовірно можна б віднести до цеї доби його життя (38), ми не зможемо тут їх розбірати. Нехай вільно буде нам спинитися тільки над перепискою Василія з Кесарієм, братом Григорія Назіянзенського. Буде це нагодою, накреслити скоренько образ ученого, урядовця, а накінець святого, що з дивною силою відбивається на тлі історії свого часу.

Кесарій, як і Григорій, був сином давнього професора реторики, колись поганина, наверненого до християнства молитвами і прикладом своєї жінки Нонни, котрого вже старцем винесено на єпископський престіл у Назіянзі. Спочатку Кесарій студіював разом з Григорієм у Кападокії, потім пішов за ним до палестинської Кесарії. Там славною була катедра реторики, але мірно стояли ті науки, до яких потягав його непереможний нахил. Тим то лишив він свого брата, щоб в Олександрії студіювати геометрію, астрономію і медицину. Ставши знаменитим лікарем, поїхав він до Константинополя, де в короткім часі здобув велику славу. Перед його честилюбістю відчинилися чарівні перспективи. Постаралися в Констанція про титул придворного лікаря, — пожертвувано йому сенаторське крісло в Константинополі, предложено йому богате подружжя. Відриваючися на якийсь час від цих почестей і надій, Кесарій вернувся до Кападокії. — Йому було спішно обняти своїх родичів та знову побачити свою рідну землю. Однак скоро вернувся він до Константинополя. Там, радо привітаний, дійшов до найбільшої сердечності з цісарем,

(38) У Венедиктинськім виданні Творів Василія перша кляса листів: Migne, *Patrol. graeca*, t. XXXII, col. 219 і сл.

здобув собі пошану через своє фахове знання, чистоту своїх обичаїв і за свою безкорисність. Коли по Констанцію на престолі засів Юліян, положення Кесарія не захиталося. Заходи, що іх застосував Юліян проти довіреників Констанція, його не доторкнулися. Здавалося, що новий цісар кладе, як пункт своєї чести, щоб звести Кесарія і позискати для своєї справи. Це було причиною величного неспокою Григорія і старого єпископа з Назіанзу. Він не вимовляв більш імені славного лікаря, — такою великою образовою видавалася йому ласка Юліяна. Щодо Нонни, то її муж і син старанно тримали те все перед нею в тайні; лякалися занадто великого зворушення для її палкої душі, трохи дикої в християнізмі. Вона, що ставила собі за закон — не подати руки поганці і ніколи не йти попри поганську святиню (39), як мала б терпіти, щоб одне з її дітей було біля цісаря-відступника, гонителя християнської віри? Григорій написав про це все до свого брата: « Який же то сором для єпископського сина! І яке ж місце займеш між тим погордженим гуртком християн, що толерують і даються толерувати, або в іще більше погорджених рядах отих, що через жажду слави сподіються речі, негідні своїх переконань ». До цих вимовних закидів Григорій додає заввагу, що в силі була порушити багатого Кападокійського городянина, матеріально незалежного, аби не знайти виправдання за те, що заризикував свою честю на службі майна: « Без найменшого сумніву, ми маємо досить дібр, щоб жити чесно і достойно, якщо вміємо вкорочувати свої бажання » (40). Не знаємо, як Кесарій прийняв ті упімнення, але поспіх Юліяна приспішив розв'язку справи. Відступники люблять потягати інших до впадку. До бажання здобути собі нового прихильника, долучилася злобна радість зіп-

(39) Св. Григ. Наз., Бес. XLIII, 10.

(40) Св. Григ. Наз., Лист 7.

сувати сина і брата двох Григоріїв Назіянзенських. — Нішо не було занедбане: обітниці почестей, гроші, зрадливі розправи. Кесарій любив дуже двірське життя, однак був щиропобожний. Відкинув обітниці й заперечив фальшиве мудрування доказів. Не боявся піднести голос в присутності свого володаря: « Я є християнин, — кликав він, — і буду ним завжди ». Юліян чувся переможеним. Послугуючися загадочними словами пророчні, як то він любив, закликав: « Щасливий батько, але нещасні діти! ». Був це розрив. Кесарій покинув свої уряди і вернувся до Назіанау.

Смерть Юліяна розбудила в ньому жажду слави. Поступив на двір, щоб віддатися на послуги Йовіяна, а потім — його наслідників. В 368 р. перебував він у Бітинії з титулом квестора, коли в Нікеї, де він мешкав, настало трясення землі, що забрало безчисленні жертви. Кесарій належав до малого гуртка, що залишив при житті. Витягнено його пораненого з румовиць. Це було для Григорія нагодою, захотити його, відсунутися від світу. Він післав йому настирливого листа, наклонюючи його, щоб від тепер цілій віддався на службу Богові (41). Василій написав від себе. Позірним завданням його листа є скласти свої побажання Кесарієві за чудесний майже рятунок: дійсною його метою було пояснити йому науку, яку дало Провидіння. « Ми багато зискали, якщо ми готові витривати в тім настрої, в якім ми були під час небезпеки. Тоді показалася нашому духові марність життя; ми пізнали, що нема нічого стального в справах людських і що одної хвилинки доволі, щоб все в нівець обернути. Одночасно ми чули жаль за минуле і ми обіцяли краще служити Богові на будуче. Близькість небезпеки поставила нам перед очі смерть. Такі, думаю, були твої думки. Але ти затягнув довг. Ось для того я щасливий з ласки, що її дав тобі Бог,

(41) Той же, Лист 20.

та журливий про будучність, смію до тебе так говорити. Ти вмітимеш слухати цих слів з терпеливістю і лагідністю, що іх ти показував, коли іншим разом ми зі собою розмовляли » (42).

Цей лист є прекрасним зразком стилю Василієвих листів: поважний, повний змісту, однак оживлений внутрішнім вогнем любови близького. Кесарій був чоловіком, що пізволяє впливати на себе такій мові. Зворушений просьбами брата і Василія, пізнаючи в них ті самі почування, що була розбудила в його душі небезпека, з якої вирвався, — як і вси, він бачив у Нікейській катастрофі пересторогу Провидіння. Аж дотепер, після ще дуже поширеного звичаю, він відкладав своє хрещення до дня, в якім усунувся б від прилюдного життя. Він поспішився тепер увільнитися від своїх вобов'язань і приняти тайну хрещення. Була це крайня пора, бо його підірване здоров'я не могло опертися потрясенню, що його дізnav. Він помер імовірно ще в Бітинії, не побачивши своїх.

Григорій ніжно любив свого брата: смерть Кесарія натхнула його до одної з найбільше зворушливих промов. Однак ця смерть стала для нього причиною великих клопотів. Слуги, що були при смерті Кесарія, чули, як він заявив свою волю, щоб все його майно було розділене між убогих. Під покришкою, що виповняють це бажання, вони видали негайно його добра на грабіж. « Дуб лежав на землі, кождий спішився відтяті галузку ». Коли згодом Григорій старався привести трохи до порядку те, що лишилося з батьківщини Кесарія, стали його непокоїти правдиві або мнимі вірителі. Григорій, як Василій, обітував у тім часі добровільне убожество. Він не був в силі заспокоїти чи то останками майна Кесарія, чи то своїми власними доб-

(42) Св. Вас., Лист 20.

рами домагань, що йому ставлено. Його характер лагідний, контемплітивний, спосібний коли потреба до енергії, але мало придатний до довгих боротьб, які зблизька показують мерзьку гру інтересів і пристрастей, не настроювали його до процесів. « Пташина завжди готова до лету », — як каже, оповідаючи цю частину своєї історії, він не знав, як двигати цей тягар судових розправ.

Читаймо лист Григорія, звернений до Софрона, префекта Константинополя, з яким був він близько зв'язаний. Ця зворушлива скарга трошки неясна, але це не діловий язик. Зовсім що інше лист, що його написав Василій до того самого урядовця. В нім ясно викладає спірну справу та жертвус в імені Григорія те, що лишилося зі спадщини Кесарія до державного скарбу з обов'язком розвідити домагання вірителів. Другий лист Василія про те саме діло, писаний до іншого урядовця, Абурбія, малює Григорія з Назіянзу таким, яким він був. « Для цього це нестерпима мука, — мішатися до справ, для яких він чужий як з природи, так і по своїй волі. — Як можна жадати грошей від убогого і робити процесуаліста з того, що нічого так не бажає, як спокою? ». Василій також любить спокій, і він неменше як Григорій відірваний від дочасних справ. Однак, коли любов біжнього або приязнь його зобов'язують ними заниматися, він вкладає в те всю силу свого духа. Ріжниця характерів обох приятелів, що в дальшім їх житті часто буде виходити на яв, тутечки показується перший раз. Перший, безпосередньо заінтересований, більше скаржиться як робить; другий — з любови до цього бере справу в руки і предкладає точну розв'язку. Зрештою не знаємо, чи принято предложення Василія і не відомо як покінчилися для Григорія клопоти, що їх спричинила спадщина брата. Але щодо важнішої речі, то вони оба мали користь з цеї спільноти справи, бо, своїм спільним старанням, відірвали від світу й віддали Богові душу Кесарія.

II.

СВ. ВАСИЛІЙ - ЄПІСКОП

Розділ I В И Б И Р

Епископ Кесарії Євсевій умер десь в половині 370 р. а при його смертній постелі був Василій. Стала важливою тепер справа вибору наслідника. Кесарія була не тільки церковним осередком Кападокії. Власть її єпископа, здається, простягалася на 50 помічних єпископів, розміщених на одинадцять провінцій, що обіймали більше ніж половину малої Азії (1). В теперішнім положенні Церкви і цісарства, перед лицем перemoжного аріянізму, під таким володарем, як Валенс, завзятутим ворогом правовірності, вибір такого важного достойника був чимсь більшим, як місцевою справою. Люди, жадні слави, зі заздрістю споглядали на один із найбільших престолів Сходу; еретики, піддержувані всіма засобами державними, сподівалися поставити на ньому одного зі своїх; правдиві католики звернули свої очі на Василія, в якім лучилася наука, правовірність, красномовність, непереможна енергія, хист управляти. Сам Василій залишав надто відчуває велику вагу положення, щоб з надміру скромності усуватися від такого очевидного обов'язку. Він думав, що добре зробить, коли покличе до Кесарії свого сердечного друга Григорія Назіанзенського, від якого в рішаючій хвилі, що зближалася, очікував поради і підпори.

Однак Григорій був одною з тих надмірно ніжних душ, що чимнебудь непокоються і з відразу служать всякій честилюбності навіть найбільш святій і слушній. Щоб його стягнути, Василій думав ужити хитрощів. Він написав до свого приятеля, що тяжко хворий бажає

(1) Tillemont, *Mémoires pour servir à l'histoire ecclesiastique*, т. IX, ст. 102.

його бачити. Його здоров'я, що завжди було в небезпеці, дозволяло так говорити, на ділі не нарушуєчи правди. Але Григорій по дорозі до Кесарії стрінув Ка-п'ядокійських єпископів, що спішили на вибори. Він зрозумів тоді, в якім намірі кличе його Василій. Лякаючися, каже він, лихих язиків та думаючи, що буде мати перевагу радше насильство і підступ у виборі будучого митрополита, як голос правих і побожних людей, « він повернув керму назад » і вернувся домів, висилаючи Василієві листа з приятельським докором (2).

На щастя жив іще в Назіянзі старенький єпископ, що не мав таких песпокоїв, — чоловік діла радше як думки, що на все дивився просто і так само просто діяв. Був це батько Григорія, що пізно навернувся з поганства і з цивільного урядовця був піднесений на гідність єпископа; ми пригадуємо собі його ролю у виборі попереднього митрополита. Здорова частина духовенства і народу дуже бажала його приїзду. Партия противна Василієві, в якій було багато єпископів, що часто скликували приготувчі засідання і соборчики, боялася його. Та ото сторона, — на всякий випадок пишучи до нього запрошення, щоб приїхав, — робила це в тоні, з якого пробивалося бажання, щоб він запрошення не приняв. Старенькій Григорій, недужий, майже спаралізований, відкладав подорож. Він вислав багато листів, в чім його син був йому за секретаря. Перший був звернений до мешканців Кесарії « священиків, монахів, урядовців, сенаторів, народу ». Підписуючись « малим пастирем малого стада, останнім зі слуг Господніх », єпископ Назіянзу поручав повагою своєї чесноти і свого віку одного тільки в його очах пожаданого, а то й можливого кандидата — Василія (3). Інший лист був призначений для одного з найбільших святих того часу церковних

(2) Св. Григ. Наз., Лист 40.

(3) Той же, Лист 41.

достойників, неустрасимого оборонця правовір'я перед аріянами, Євсевія зі Самосати; хоч він не був із числа виборців на Кесарійський престол, тому що мав свою столицю в Комагені, то однак Григорій просив його приїхати й ужити свого впливу в користь Василія, що Євсевій не вагався зробити (4). Накінець Григорій написав до єпископів протищної сторони енергійного листа, заявляючи, що прийшов би на їх заклик, якщо тільки вони рішилися б вибрati Василія, і відкинути закиди, які поширюють між народом, щоб перепинити його вибір. «Василій без сумніву є слабкого здоров'я, однак нам потріба учителя віри, а не силача» (5). Однак була це справа зі сильним сторонництвом. Представники світської влади робили інтриги в порозумінні з найгіршими елементами (6). Вплив і такт Євсевія з Самосати, додаючи відваги правовірним, може не вистачив би, щоб запевнити успіх їх кандидатові. Достойний єпископ з Назіанзу зробив героїчну постанову. Наражуючися на смерть у дорозі, він лишив своє ліжко, щоб увійти на носилку, і відіхав до Кесарії. Його син оповідає, що напруження вернуло йому силу і що, відмолоднівши духом і ледве не тілом, поклав на вагу свою велику повагу та рішив вибір. Він то сам висвятив і посадив на престолі нового єпископа (7).

Вибір Василія викликав дуже ріжнородні почування: — радість у правовірних і в більшості Кесарійського населення, — вдоволення з боку старого борця за віру св. Атанасія (8), — тиху й глибоку радість найліпшого Василієвого друга, Григорія Назіанзенського, що з надмірної ніжності не важився доєший час піти

(4) Св. Григ. Наз., Лист 42, 44.

(5) Той же, Лист 43.

(6) Той же, Бес. XLIII, 37.

(7) Той же, Бес. XVIII, 36; XLIII, 29.37

(8) Св. Атанасій, *Ad Pallad.; Ad Joann. et Ant.*

погратулювати нововибраному та відказався від гідностей, які йому він жертував (9), — гнів Валенса на вид могутньої запори, піднесеної проти заливної хвилі аріянізму.

Але прикий досвід чекав Василія на самім початку його єпископату. Спротив, який ставили проти його імені, продовжувався й після його вибору. Почування заздрості, званеної амбіції опанувало багато з його помічних єпископів. Вони вже були виявили свій настрій злосливими стрілами, що їх кидали на достойного і лагідного єпископа з Назіанзу (10). При кожній нагоді старалися вони показати Василієві, що коли він став їх настоятелем, то це сталося проти їх волі. Ніякого його пляну не одобрювали. Всякі його відзначення згірдно відкидали. Не запросив кого з цих противників на який празник у своїй церкві або на яке торжество мученика — вони жалілися гірко. А післав запрошення — вони відкавувалися прийти. Раз розійшлася по провінції вістка, що він помер. Вони з поспіхом прибігли до Кесарії, де Василій привітав їх суворими словами. В його прияві обіцяли вони поправитись. Вернувшись до своїх єпархій, знову зачинали свій спротив. Василія не минула й ця приkrість, що один близький його своєк злучився з ними. Не знаємо, з якої причини один з його вуйків, також Кападокійський єпископ, зірвав з ним. Справа погіршилася через неизручний крок Василієвого брата, Григорія, пізнішого єпископа з Нісси, і розрив, без сумніву, був би тривав довго, коли б Василій, не зважаючи на свою митрополичу гідність, не був рішився перший написати до вуйка сердечного листа. З іншими поєдання не було таке легке. Треба було Василієві кілька літ терпеливості, лагідности і любові, щоб мало-

(9) Св. Григ. Наз., Лист 45, 46; Бес. XLIII, 29.

(10) Той же, Бес. XVIII, 36.

помалу допровадити до себе ці заблукані душі та вкінці впоїти у свідомість своїм противникам, завойованим його чеснотою, ті слова, які наводить Григорій Навіянзенський: «Хто противиться Василієві, противиться Богові» (11).

(11) Св. Вас., Лист 48, 58, 59, 60, 98, 141, 282; св. Григ. Наз., Бес. XLIII, 40.

Розділ II АРИЯНСЬКЕ ГОНІННЯ

Василій від року був вже на Кесарійськім престолі, коли самі події виправдали мудрість тих, що його вибрали.

Переслідування католиків було якраз у розгарі. Валенс, що його недавно охрестив аріянський достойник, додержував своїх обітниць, стараючися всюди зашепити сресь. Перед цею головною справою уступали всі справи держави. Урядовці, військова старшина, воїни служили для цієї цілі. Безправства з часів Констанса внезабарі зачали бліднути при тім, що тепер діялося. Тяжко було б у'явити собі страшнішу сцену, як мучеництво вісімдесяти священиків з Константинополя, покинених на повнім морю на кораблі, до якого кати вкинули вогонь. В усіх містах, куди переходив імператор і його двір, католики терпіли тяжкий глум. Григорій Назіянзенський оповідає, що церкви видавано сретикам, поганам або жидам, розпуста дотикала вівтаря і «горного сідалища», дівиці зневажувано, вірних кидано звірям, єпископів роздирano кліщами, християнська кров заливалася долівку святынь. Серед цих жахливих сцен Валенс перейшов Бітинію. В Галатії стрінув менший спротив і тому забрав менше жертв. Спламлений кров'ю в одній з цих провінцій, скріплений відступствами в другій, він наблизався тепер до Кападокії (1).

Василій ждав на нього неустримо. Однак не мав він боронитися відразу перед обітницями і погрозами самого цісаря. Ще перед його приїздом ріжні особи сходили до Кесарії та силкувалися довести митрополита

(1) Св. Григ. Наз., Бес. XXXIII, 3, 4; XLII, 22; XLIII, 46; св. Григ. Ніс., *Проти Евномія*, I; Сократ, *Іст. Церк.*, IV, 15; Соаомен VI, 13; Теодорет IV, 19, 21.

до угоди. Спочатку були це деякі аріянські єпископи, що іх привів Галатський церковний достойник, старий Евіпій, знаний літерат, з яким Василій колись утримував приязні зносини. Єдиною відповіддю Василія на їх предложення було відлучити іх від своєї спільноти (2). Але небаром стали напирати на нього високі достойники і дворяни, урядовці, підчаші, евнухи. Ім усім такий самий ставив він опір. Св. Григорій Назіянзенський, — що, може бути, був при тім або в усякому разі міг чути це з уст самого Василія, — лишив нам рід протоколу його розмови з одним із найстрашніших противників, Дометієм Модестом, префектом преторії, — з тим самим, що казав спалити на повнім морі 80 священиків із Константинополя. Він, подібно як Валленс, приняв хрещення з рук аріянського священика йувесь палав фанатизмом секти. Коли Василія привели перед нього, він не дав йому титулу єпископа, як того вимагав звичай, але закричав його попростацькими словами:

« З якої властиво причини ти опираєшся зухвало такому великому цісареві, і сам один з-поміж усіх його не слухаєш?

« — Що мають означати ці слова? відповів Василій. Про яку зухвалість та про який непослух ти говориш? Я не розумію.

« — Ти не визнаєш віри цісаря, коли всі інші ій піддалися добровільно або з примусу.

« — Мій цар мені те заборонює; я не можу почитати ніяк сотвориння, коли мене Бог сотворив і призначив до участі в Божій природі.

« — А ми чим же є для тебе? Ну що ж! ти не уважаєш собі за честь злучитися з нами й увійти в наше товариство?

« — Ви є високі урядовці, славні люди, я не думаю

(2) Св. Вас., Лист 68, 128, 244, 251.

цього перечити; але ви не є вищі від Бога. Певно, то була б для мене велика честь стати вашим приятелем. Але ви також створіння Божі і є багато інших людей вам рівних, які нам є підчинені. Бо християнство високо ставить не гідність осіб, але іхню віру».

Тоді префект із гнівом піднявся зі свого стільця.

« — Що? закричав він, ти не лякаєшся моєї влади?

« — Чого ж я мав би боятися? Що може мені статися? Що ж можу потерпіти?

« — Що можеш терпіти? одну з кар, що їх маю владасти наложити.

« — Яку? поясни, що хочеш сказати.

« — Відіbrання майна, вигнання, муки, смерть.

« — Грози мені чим іншим. Ніяка зі цих кар мене не зворушує.

« — Як то?

« — Тому, що конфіската не може досягнути того, хто нічого не має. Хіба хочеш це витертої одежі, і тих кілька книжок, що є моїм усім багатством. Не більше лякаюся прогнання. Я не є зв'язаний з ніяким місцем. Ця земля, на якій я тепер, не є моєю; в якийнебудь вашлють мене край, я всюди буду в себе вдома або, щоб ліпше сказати, я знаю, що ціла земля належить до Бога й усюди вважаю себе тут чужинцем і подорожнім. Щодо мук, вони мало мене обходять. — Моє тіло є таке слабке, що й перший удар його повалить. Смерть буде для мене добродійством. Вона мене візьме скорше до Бога, для якого — живу, якому служу, для якого я вже напів мертвий і до якого спішно мені дістатися.

« — Ніхто досьогодні, — сказав оставпілій префект, — не говорив до мене з такою свободою.

« — Це тому, — сказав Василій, — що, може бути, ти ніколи ще не стрінув єпископа. Кожний інший був би так само говорив і тобі оперся як я. В усіх речах, префекте, ми є лагідні, мирні й уважаємо себе за остан-

ніх з-поміж усіх людей, так як це приказує наш закон. Супроти нікого, — вже не скажу, супроти так великого цісаря, але навіть супроти простолюдини, супроти чоловіка цізького походження — ми не виносимося зі зарозумілістю. Однак, коли ходить про нашого Бога, тоді ми нічого більше не знаємо і на ніщо не дивимося, тільки на Нього одного. Вогонь, меч, дики звірі, кліщі, що розривають тіло, — більше додають нам заохоти як страху. Обкинь мене зневагами, грози, роби що хочеш, ужий всеї твоєї влади. Однак нехай цісар добре те знає: ти не зможеш нас перемогти і підчинити своїм безбожним наукам, навіть коли б ти ще тяжчими грозив нам карами » (3).

Св. Григорій Ніссійський, який оповідає цю розмову, не так подрібно, додає, що префект нагло зм'як і змінив тон.

« — Ти повинен бути радий, сказав він до Василія, що моглиши приняти цісаря до своєї церкви та зачислити між своїх вірних. Чого треба, щоб одержати цю ласку? Майже нічого: відняти від символу слово « єдиносущний » (4).

Багато осіб дораджувало вже Василієві, тимчасово згодитися на уступку щодо форми, щоб відвернути бурю, що збиралася над його головою (5). Однак він з питомою собі сталістю відповів:

« Я дуже бажав би собі бачити цісаря в правдивій Церкві, тому що бажаю його спасіння і спасіння всіх людей. Однак, я так далекий відіймати або додавати щонебудь до символу віри, що навіть не посмів би я змінити порядку слів » (6).

Під час тої розмови посутеніло. Оповідають, що пре-

(3) Св. Григ. з Наз., Бес. XLIII, 48-51.

(4) Св. Григ. з Ніс., *Проти Евномія*, I.

(5) Там же.

(6) Там же.

фект просив Василія застановитися до другого дня і тоді дати йому відповідь. « Я буду завтра таким як сьогодні », відповів єпископ, і у своїй жажді мучеництва додав: « Бажаю собі, щоб ти радше до завтра не змінив своїх почувань супроти мене » (7).

Такий то був стан речей у хвилі, коли Валенс увійшов до столиці Кападокії. Подвійно був гнівний на Кесарійських католиків. Він пригадував собі невдачу своїх заходів чотири роки тому проти іхньої віри і не забув, яку участь мав Василій, тоді звичайний священик, у тій невдачі. Опір, що про нього оповідали йому його урядовці, знову розбурхав його гнів до найвищого ступня. Щоб йому приподобатися, вони уважали себе обов'язаними наново натискати на єпископа. Люди з цісарського почту в те вмішалися. Якийсь державний урядовець, походженням з Ілірії, про якого гідність ясно не говориться, думав, що має право випитувати Василія в прямі в численних старшин військових (8). Модест, якого гнів наново розгорівся, ще раз приклікав єпископа перед себе. Цим, однак, разом він явився з цілою суддівською обстановою. Він засів у своєму кабінеті, відділенім від авдієнційної залі, призначеної для публики, заслоненою, яку підіймали при оповіщенні присуду; кругом нього став підпорядкований цілий суд, — возні, оповісники, ліктори. На жаль ніхто не передав нам слів з того нового переслухання, на якім імовірно не було Григорія з Назіанзу, а Григорій з Нісси обмежився тільки до опису грізної торжественности. Цей останній одним словом так описує поведінку брата: « Великодушний борець у цій другій пробі перевищив славу, що її собі здобув у першій боротьбі ».

Знеохочений префект преторії прийшов зложити звіт Валенсові: « Пане, сказав, єпископ нас переміг. Він ви-

(7) Руфин, *Іст. Церк.*, II, 9.

(8) Св. Григ. з Ніс., *Проти Евномія*, I.

ший понад усікі погрози, не дастесь захитати ніякими переконуваннями й зостає нечутливий на підхлібства. Треба нам ударити на слабших. У нього нічого не скористаємо. Лишається відкритий тільки один шлях — насилля (9). Валенс відступив від цеї скрайності. Менше звірський, як його слуги, не міг поздержатися від подиву для такої відваги. Його дух якось успокоївся. « Залізо м'якне в огні », говорив св. Григорій з Назіянзу, але додає: « однак через це не перестає бути залізом ». Валенс запитував себе, в який спосіб удається б йому приєднати собі Василія, не зрікаючися своїх поглядів. Наближалося одне з великих торжеств Церкви і воно видавалося йому для цього доброю чагодою.

Було це свято Богоявлення (6 січня 372). Народ зібрався в головній Кесарійській церкві. Богослужіння відправлялося з правильністю і величністю, як це Василій був запровадив. Валенс, окружений своїм двором, увійшов до катедральної церкви і станув між вірними. Спочатку з подивом прислухувався співаним на переміну псалмам, де голоси всіх приятівних, поділені на два хори, відповідали собі — каже св. Григорій — мов громовим звуком. Опісля його очі звернулися до престола, що був у глибині святилища. Там, за старим звичаєм, стояв Василій, звернений лицем до народу: все духовенство його окружало. Він, немов не спостерігав присутнього цісаря, і продовжав Службу Божу, « тіло, очі, думка так непорушні, немов би нічого нового не зайшло, простий як стовп і неначе прикований до Бога і до престола. Був це, каже св. Григорій, радше ангельський вид, ніж людський. Призвичасний до підлесних членностей придворних достойників церковних, Валенс не бачив чогось подібного. Також, коли прийшла хвиля — предложити на святий престол дари, що іх кождий приготовив, цісаря проняла дрож. — Ніхто не появився

(9) Св. Григ. Наз., Бес. XLIII, 51.

приняти від нього жертву, бо не знали, чи Василій її приняв би: він зачав так дуже дрижати, що коли один зі служителів престола не був би простягнув руки, і його не піддержал, він був би впав на землю (10).

Однак Василій, здається, прийняв дар Валенса. Він міг його відкинути за приміром папи Ліберія, що відкинув був дар Констанса. Валенс охрещений еретиками та склавши ісповідь ереси, не мав ніякого права бути зачисленим між вірних. Але Василій був настільки згідливий, що й неустрасимий; він не хотів образливою відмовою гасити першої іскри доброї волі, яку спостерігав у свого противника. На тім скінчилися його уступки: — св. Причастія не дав ціареві.

Оба противники якийсь час перебували отак у стані, якщо можна так сказати, холодної війни. Та незабаром постійна ненависть Аріян знову взяла верх на раді Валенса. Одержано від нього присуд на заточення Кесарійського єпископа. Означенено годину від'їзду. Мало це статися вночі зачерез любов, яку народ мав для Василія. Вже стояв запряжений віз, — вороги ісповідника віри, повідомлені про це, дали волю вибухам своєї радості, — католики плакали, — деякі вірні други, як Григорій з Назіанзу, були приготовані йти з прогнаним. А він, не показуючи ніякого зворушення та без ніяких інших приготувань, поручив тільки одному зі своїх слуг, що носив таблички до писання, щоб йому товаришив. Нагло розходиться вістка, що син ціаря занедужав, нема надії на його життя. Валенс мав одинокого сина, що народився в 356 р., на ім'я Галат, тому що прийшов на світ під час побуту ціаря в Галатії. В Кесарії він дістав грізну гарячку, — лікарі, спішно завізвані, втратили надію на виздоровлення. «Нещастя понижує й упокоряє ціарів», — каже святий Григорій: воно зворушує передусім серце матерів. Ціарева

(10) Св. Григ. з Наз., Бес. XLIII, 52.

Домініка благала свого мужа, щоб звернувся до молитов Василія. « Дитя занедужало, — говорила вона, — тому, що несправедливо поступлено з Василієм ». В надмірі гризоти Валенс згодився на все. Відразу відклікав свій приказ: — двох старшин із військової дружини цісаря, Терентій і Аринтей, прибігли до Василія в хвиці, коли він мав від'їжджати на заточення. Вони заклинають його в ім'я Валенса і цісаревої, щоб негайно прийшов до палати помолитися над недужою дитиною. Василій годиться, але за умовою, що дитя, яке не було ще хрещене, прийме хрещення з рук католицького священика і буде виховане в католицькій вірі. З його приходом малий князь почувся ліпше. Думали, що став оздоровлений. Та як тільки Василій опустив палату, аріяни взяли верх. Йдучи за іх радою, Валенс позволив, щоб один з них охрестив сина. Майже зараз дитя померло. « Всі присутні, всі свідки цього нещастя, — каже Григорій з Назіанзу, — були міцно переконані, що дитя було б жило, коли б Валенс не був спроневірився своїй обітниці » (11).

Однак Аріяни відзискали вплив над володарем. Вони наставали на нього, щоб засудив єпископа на вигнання. Валенс вкінці згодився.

Смерть Галата перейняла його боязню. Не зважаючи на своє прив'язання до бресці, він завжди бачив у тій смерті кару Божу (12). Також у хвилі підпису баніці ѹого рука так сильно дрижалася, що перше, відтак друге перо зламалося так, що не міг написати свого імені. І втретє пробував іще писати і тростина знову зломилася. Тоді бачачи в тім чудо та коряччися перед волею

(11) Св. Григ. з Наз., Бес. XLIII, 54; св. Єфрем (у Cotelier, *Mon. Eccl. graecae*, т. III, стор. 63). Сократ, IV, 26; Созомен, VI, 16; Теодорет, IV, 16.

(12) Руфин, *Iст. Церк.*, II, 9.

Провидіння, він увесь зворушений роздер засуд на заточення (13).

Якийсь чар, змішаний з жахом, проти волі притягав Валенса до Василія. Він хотів іще раз бачити його в церкві. Прийшов там знову, сів між вірних, чув проповідь, зложив свою жертву.

Опісля, по скінченії Службі Божій, запроваджено його до святилища, де Василій сидів і дожидається його. Там поза заслоною, що в давніх катедральних церквах відділювала престіл від нави, міг він довго розмовляти зі святым учителем. Деякі дворянини з цісарського двору були там. Григорій Назіанзенський був також при цій розмові. З якою мудрістю, каже він, промовляв Василій до цісаря! Було це справді Боже слово, що виходило з його уст (14). Але інколи також було це слово людини, що знає світ і є призвичасна дотепним словом кожному вказати своє місце. Поміж тими, що були при тій розмові, воднораз торжественній і сердечній, був знатний двірський урядовець, головний завідатель цісарської кухні, що досить смішно носив велике ім'я Демостена. Він хотів вмішатися в розмову і зробити закид та зробив мовну помилку. «Що! — сказав сміючися Василій, — Демостен не вміє по-грецьки?» І коли той простакуватий чоловік обурився, він відіслав його до його поливок. Валенс відійшов з розмови, лишаючи Василієві велику милостиню на милосердні його діла (15).

«Від цього часу, — додав Григорій, — Валенс став ліпше відноситися до Василія і його Церкви. Його гоніння притихло немов хвиля, що стрінула греблю» (16). — Говоримо про згляднутишу, бо до кінця свого панування, тобто, ще протягом п'ять літ, Валенс не пе-

(13) Св. Ефрем (Cotelier, т. III, стор. 65). Теодорет, IV, 16.

(14) Св. Григ. Наз., Бес. XLIII, 53.

(15) Св. Григ. з Ніс., Проти Евномія, I; Теодорет, IV, 16.

(16) Св. Григ. з Наз., Бес. XLIII, 53.

рестане гонити католиків. Однак не зачне переслідувати скорше, ніж покине Кесарію. Церкви Сирії, Месопотамії, Палестини, Єгипту, цілого римського Сходу будуть тоді важко терпіти, — але пам'ять на Василія захоронить Кападськію. « Я, — писав сам Василій кілька літ пізніше, — є мов скала, об яку неустанно розбиваються розбурхані хвилі вресі і яка захищає собою ввесь беріг; або краще, додає в покорюю, я подобаю на ту найнижчу річ, безкорисну і найменшу з-поміж усіх речей, на вернятко піску, що його воля всемогутнього Бога поклала як греблю проти гніву безмірного океану » (17).

(17) Св. Вас., Лист 203, 1.

Розділ III
СПРАВИ КАПАДОКІЇ

Майже в тім самім часі, коли Василій мусів прийнятися цих великих боїв за віру, займали його справи іншого роду. Ледве став єпископом Кесарії, а вже його співгородяни покликали його на поміч у критичній справі, що потрясала цілою Кападокією.

В 371 році Валенс поділив Кападокію на дві провінції. В тім часі така була політика цісарів, як на Заході так на Сході. Валентиніян утворив в Галі другу провінцію, Нарбоненську. Палестина й інші Азійські провінції імовірно були також поділені в тім часі. Це дроблення в політичного огляду не могло мати ніякого інтересу; володарі керувалися, відай, у тім тільки скарбовими цілями, а кожне збільшення числа провінцій обтяжувало їх мешканців новими публичними тягарами. Наслідком того були також інші самовільні зарядження. В скарбовій системі римської держави міська курія, — тобто злuka достойніших мешканців міста, — була відповідальна за побір податку. Коли, отже, місто піднесенено до гідності столиці, і для новоутвореної округи не мало в собі досить багатьох городян, щоб утворити платну курію, траплялося, що без церемоній забирали з якогось іншого міста частину його куріяльних мешканців і переселювано їх до нової столиці, не зважаючи на їх протести і шкоду для всяких іхніх інтересів. Таке щонайменше діялося в Кесарії, коли Кападокію поділено на дві провінції, і в Поданди, містечка майже незнаного, задумувано зробити тимчасову столицю другої Кападокії. У своїм горю мешканці Кесарії звернулися до Василія. Цісар був тоді в Константинополі і приго-

товлявся до подорожі по Авії. Вони, отже, благали єпископа поїхати до цісаря і просити, щоб він відклікав розпорядок, що руйнував і позбавляв столичної передовості їх місто. Василій вимовився своїм здоров'ям, що не дозволяло йому вибиратися в дорогу, й обов'язками своєї церковної управи, що мусіла б терпіти через довгу його неприсутність; також, може бути, знаючи настрій Валенса, який гонив у Константинополі католиків і крав за те, що вибрали правовірного єпископа, міг побоюватися, що не є він⁽¹⁾ у ласках в цісаря. Але його відносини тоді дуже широкі легко позволяли йому віддати справу Кесарії в руки людям, що милі були на ціарськім дворі. Він написав до Мартиніяна, що займав перше місце між городнями Кападокії і мав вільний вступ до цісаря, — щоб він особисто пішов до Валенса і поговорив із ним зі свободою, до якої давали йому право вік та заслуги; або, якщо старість стоїть на перешкоді удастися на двір, щоб бодай листом підпер просьбу своїх співгородян. Високий урядовець Абургій, уроджений у самій Кесарії, що дотепер, як це пригадує йому Василій, міг бути тільки вдоволений зі судьби або радше з Провидіння, також був заінтересований їхньою справою. Накінець старався Василій заставити до праці учителя церемоній, Софронія, родом також із Кападокії, та благав його, « щоб взяв у руки справу міста, що хильиться до його колін ».

Листи Василія подають на початку причини, що їх ставити міг тверезий розум проти якоїнебудь гадки, ділити провінції. Такі зміни не скріплюючи держави, радше зменшують її силу, тим що руйнують її традиційний устрій. « Якщо розрубати роля або коня на двоє, то з того не буде двох волів або двох коней, але доб'ється свого вола і коня. Не число провінцій, але саме їх існування є важне » (1). Передусім Василій клав натиск на

(1) Св. Вас., Лист 74.

руїну і смуток Кесарії. Мабуть указ, що ділив провінцію, відразу збільшав податки, бо на вулицях, каже він, аж гуділо від криків поборців податку та скарг податників, що іх треба було бити, щоб платили (2). Тільки луна іх голосів розгомонювалась по портиках, що іх покинув нарід. Без цього галасу можна би було думати, що чоловік на пустині. Гімназії позакривано. Вночі вже не світиться по улицях. Частина вельмож, багачів, урядовців із жінками, дітьми і слугами втікла, щоб уникнути примусового переселення до Поданди; інших уже погнали, мов полонених; заledве третина членів курії мешкає ще в Кесарії. Виїзд стільки вельмож, підпор міста, потягнув за собою загальний занепад. Доми порожні, не видно ні торгу на базарі, ні розмов або розправ на ринку, заledве хтось перейде вулицею: сказав би хто, що місто знищене землетрусом або повінню (3).

Не знаємо, чи відпоручники єпископа і народу Кесарійського ревно заходилися, щоб ті спонуки мали успіх. Однак вони не могли спинити поділу провінції. Тільки одну зміну імовірно впроваджено до первісного проекту: здається, що на столицю другої Кападокії назначено Тіяну, замість містечка Поданди, і це дозволяло бодай деяким вельможам повернутися до міста, бо Тіяна, важне місто, мусіло вже посідати багате міщанство, що могло відповідати за податок. Але вибір Тіяни був причиною для Василія нового досвіду. В тім місті жив єпископ на ім'я Антим, що колись був у добрій згоді зі своїм Кесарійським зверхником, бо рівночасно з Василієм він підписував лист, звернений до єпископів Західу. Однак Антим, хоч уже досить старий, здається був заразом славолюбний і захланий. В підвищенні Тіяни до гідності столиці добачив він нагоду піднести значення свого престола. Він уявляв собі, що з політичної столиці дру-

(2) Св. Вас., Лист 74.

(3) Той же, Лист 75, 76.

гої Кападокії потрапить зробити рівночасно й церковну, та — відділюючи від Кесарії всі ті єпископства, що були в цій частині, відтятій від давньої провінції, — підчинить їх своїй власті. Внаслідок того признає він собі право простягнути руку на добра і доходи митрополичної столиці, що були в границях нової території. Це значило знищити сталість церковної організації і зробити її залежною від адміністративних хитань. Як це пригадає нам кілька літ пізніше папа Іннокентій I: «Божа Церква ье повинна йти за змінами, довершеними з оглядин політичних і приймати поділи або гідності, що запровадили уважали за вказане володарі в своїм інтересі» (4). Та пожадливість легко робить собі з засад колиску.

Антим нашов собі союзників. Між єпископами залежними від Кесарії, що жили в новій провінції, не всі ще поєдналися з Василієм. Багато завидувало йому піднесення і заєдили на його вищість; мали присміність кидати підозріння на його правовірність, хоч досить славно випробувану. Більше менше в рік після цісарського декрету, що розділював провінцію, й імовірно, коли Валленс покинув Кесарію, виявилися претенсії Антима. Відразу багато Василієвих противників, більш або менш укритих, скинуло маску і прилучилося до єпископа Тіяні. Вони уважалися членами його синоду, збиралися на його заклик і нехтували поклики Василія. Як він пише: «відколи частина провінції, де вони жили, отримала інше ім'я, вони уважали себе мешканцями іншого краю, іншої раси і не мають більше з нами взаємин». До цих свідомих відступників долучилися, без сумніву, люди доброї віри, що не вміли пізнати, як брудною є засада, що її держався Антим, і товпа тих, що їх чарує новість і що інстинктивно звертаються туди, де сходить якесь нове сонце. При помочі всіх тих людей Антим,

(4) Іннокентій I, Лист до Олександра Антіохійського.

обманюючи одних, в потребі ж усуваючи з уряду дрігих, приготовляв собі церковну провінцію (5).

Антим допустився ще чогось гіршого: він зійшов на справжнього розбишаку. Монастир св. Ореста, побудований на узбіччі Тавру, винен був дань Кесарійській церкві в грошах і натурі. З огляду на претенсії своїх противників Василій бажав зазначити своє право і для того постановив піти й особисто відібрати ці податки. Григорій, його вірний друг, йому товаришив. Коли вони верталися з чередою і за ними йшла валка мулів, напав на них в однім гірськім проваллі відділ узброєних людей, якому проводив особисто Антим. « Я не позволю складати дань еретикам », кричав він, додаючи до насильства дуже тяжку і несправедливу зневагу, а свою жадобу скриваючи під фальшивою притичною добра душі великої ревности за правовірність. Треба було вжити сили, щоб промостили собі дорогу. Люди такі спокійні, як Василій і Григорій, мусіли взяти участь у боротьбі. Мабуть частина мулів лишилася в руках напасників (6). Може здивує когось запал Василія в обороні дочасних дібр, того добровільного бідолахи, що крім своєї одежі і книжок не мав нічого власного. Треба пам'ятати, що він у совісті не міг того зректися, бо ці добра в його руках були тільки депозитом. І не треба забувати, що в тих часах, коли не було бюджету культу, церкви зі своїм значним числом священиків, клириків, вдів, дівиць, сиріт і вбогих не могли існувати, як тільки з доходу зі своїх нерухомостей. Незабаром пізнаємо велетенські добродійні фундації, що їх оснував Василій: вони самі вистачали б на доказ, що він був совісним стояржем церковного майна.

Турбувало Василія не лише саме зменшення церков-

(5) Св. Вас., Лист 98, 2; Св. Григ. з Наз., Бес. XLIII, 58.

(6) Св. Григ. з Наз., Бес. XLIII, 58; Лист 48 і *Поема про самого себе*, XI, 451-453.

них приходів: але також обкровення Кесарійського митрополичого престола, в наслідок відступлення багатьох єпископів-помічників. Він постановив побільшити число єпископів у тій часті Кападокії, що йому лишилася. Цю постанову піддала йому не дитяча пустота, так чужа для духа Василія, але тому, що соборові канони зобов'язували єпископів-помічників збиратися періодично і досить часто біля митрополита провінції, було важним і для гідності престола і для доброго заряду справами, щоб його синод не був за малий. Помноження єпископств у тій часті провінції, що звалася першою Кападокією, мало, по думці св. Григорія, великі користі і для добра душ, зближаючи їх пастирів до себе, і для будучої загоди, приготовляючи для неї дороги (7). Однак сам Григорій впав жертвою цього доцільного розпорядження.

Поміж місцевостями, що над ними Антим відмовляв судовластя Василієві, було місточко Сазима. Хоч досить віддалене від Кесарії, однак, здається, мало особливше значення для її Церкви через своє положення. Тут сходилося багато шляхів, якими переходили транспорти худоби і харчів, що зі всіх усюдів посыпало її в данині (8). Василій зачислив Сазиму між нові єпископства, що їх утворив, і думав, що не перецінить дружби Григорія, покликуючи його зайняти її престіл, який через обставини ставав немов стратегічною точкою.

Коли Василій зробив цю постанову, на яку ніщо не приготовило Григорія, не сумнівався про удар, що його завдавав своєму другові. Мало бракувало, щоб тісна злучка, що лучила його з давнім товаришем наук, дорогим повірником своїх думок, не розірвалася. Щоб зрозуміти прикрість, яку відчув Григорій, треба знати, що цей несподіваний поклик до єпископату нагально нівечив довго голублені мрії. Григорій надусе любив контемпляцію

(7) Св. Григ. з Наз., Бес. XLIII, 59.

(8) Той же, Лист 48.

і самоту, навіть священство прийняв тільки з послуху для свого батька і майже проти своєї волі, і він то постановив собі по смерти родичів вступити до монастиря. Бачачи, що Василій, який знав про це і похваляв його намір, з тим не числиться і силою своєї власті кидав його на новий шлях, противний усім його уподобанням, Григорій не міг здержатися від скарг. Був огірчений аж до краю. Вінуважався жертвою для чужої справи, « пірваним волею, що тягне за собою все, мов рвучкий потік ». Вибране місце було йому особливо приkre. Як йому вірити, то Сазима — було це містечко тісне, без ріки, без зелені, перетяте трьома порошистими дорогами, простацьке, галасливе, повне возів, коней, подорожніх, урядовців податкових, з бідним та неспокійним населенням. Посилати його там, мов передню стежу, призначену до постійної боротьби з Антимом, чиж це не було злочином зневаження priязни? « Він навчився накінець не довіряти ніякому приятелеві, а покладати свою надію тільки на Бога ». Ураза, без сумніву, не потриває довго і в щиру душу Григорія повернеться скоро давна priязнь для Василія, так само правдива, така повна посвяти і така ніжна, як колись. Однак від рані лишиться завжди болюче місце. Десять літ пізніше, коли врешті, радиючи так пожданою самотою, Григорій буде писати поему свого життя, він не могтиме діткнути того спомину, щоб придавлена хвиля колишнього болю не хлінула знову (9).

Григорій, однак, згодився на єпископське свячення. Вплив, що на нього мали старенький єпископ з Назіянзу і Василій, добилися перемоги над його спротивом. Він склонив голову під св. намашення, ввесь протестуючи в душі проти того, що називав замахом на свою свободу. Цікаві є його проповіді, що іх виголосив при цій

(9) Св. Григ. з Наз., Лист 43 і *Поема про самого себе*, XI, 386-485; Бес. XLIII, 59.

торжественній нагоді. Там знаходимо суміш противних собі почувань. Проповідуючи в Назіянзі кілька днів після свячення в прияві свого батька і Василія, говорив до цього останнього: « Чого ти хотів, те сталося; маєш тепер мене в своїй залежності; ти переміг того, що не повинен був уступити... я не був переконаний, але змушенний » (10). Та проте чеснота Василія є така велика, що новий єпископ не може не додати до цих докорів, слабко прислонених, справедливих похвал: « Навчи мене, кличе він, наслідувати твою любов до свого стада, твою дбайливість, твою увагу, твоє старання, твої чування, піддання тіла духові, ревність, що тебе виснажила в праці для душ, старанність, з якою ти усмирив живість свого серця, твою погідність і твою лагідність (рідкий випадок) у виконуванні справ, боротьб, яких прийнявся ти для своїх овечок, перемог, яких, за ласкою Христа, ти добився » (11).

Тим часом другий Григорій, брат Василія, щойно іменований єпископом Нісси, приїхав до Назіянзу, щоб потешити і підбадьорити нового церковного достойника. Можна би спітати, чи цей крок був відповідний. Григорій з Нісси, що в усіх справах мав найчистіші наміри, інколи помилявся через надмірну ревність (12). Григорій Назіянзенський, проповідуючи в його присутності, не міг здергатися і не порівняти обох братів та вказати на співчутливість одного і на володарську, як йому здавалося, настанову другого (13). Небаром, однак, трапився новий випадок. Любов до самоти в якісь часі зросла в нього до найвищого ступня. Усуваючися від нових обов'язків, Григорій утік на пустиню або склонився до якогось самітного монастиря. Його батько і Василій ба-

(10) Той же, Бес. IX, 4, 5.

(11) Св. Григ. з Наз., Бес. IX, 5.

(12) Див. св. Вас., Лист 58, 100, 218.

(13) Св. Григ. з Наз., Бес. XI, 3.

гато мали труду, щоб намовити його до повороту. Однак повернув він до Назіянзу; в одній мелянхолійній бесіді оплакує свій утрачений спокій. « Я бажав, каже він, лишити іншим праці і почесті, боротьби і перемоги, я хотів уладити собі життя молитви і спокою, на малім човні переплисти вузький океан, побудувати собі малий дімок на вічність » (14). « Однак, додає він, дружба з одного, сиве восяся моого батька з другого боку, мені його відобрали: ця сталість, що доходить до пристані, ї ця дружба, що багата є в Бога та збагачує інших у свої дари » (15). І так кінчав побожний бесідник: « я вирікаюся на завжди гніву, дивлюся спокійним оком на руку, що завдала мені насилия та усміхається до Духа; моя сквильована грудь успокоюється; опам'ятання повертається; дружба, це полум'я, що було придушене і майже вигасле, запалюється знову і відживає » (16).

Жаль мені, що мушу перервати ці уривки з бесід. Нішо не дас так пізнати душу ніжну, нерішучу, скору віддалитися і повернутися, душу святу, скорботну Григорія Назіянзенського, як ці три бесіди. Можливо, що нема іншого вияснення для поступування Василія, що почувався обов'язаним сильною волею доповнити нерішучість свого побожного друга. Призвичасний глядіти на все з вищого становища, може не досить застановляється, який великий брак відношення між престолом Сазими і заслугами Григорія. Або, якщо роздумував над тим, то на те, щоб сказати, « що новий єпископ не має набиратися близку від своєї столиці, але, навпаки, її піднести, бо це є признаком правдиво великої людини бути готовим не тільки до великих речей, але своїми талантами зробити великим те, що видається і найнижчим » (17).

(14) Той же, Бес., X, 1.

(15) Св. Григ. з Наз., Бес. X, 2.

(16) Там же.

(17) Св. Вас., Лист 98.

СВ. ВАСИЛІЙ — СВЯЩЕНИК І ЄПІСКОП

Якщо навіть Василій помилився у дечім щодо зглядів, яких вимагала крайня чутливість його друга, або якщо Григорій, зі свого боку, занадто образився, ми приглядатися будемо зворушеним оком перехідній недосконалості, що примішалася до таких великих чеснот і благодаритимемо Бога, що позволив нам бачити в своїх святих якийсь залишок людської слабкості. Однак додаймо, що одобрення, яке достойний єпископ з Назіянзу дав без застережень для поведінки Василія, властиво, здається, оправдує його перед усіким закидом.

Зрештою самі події звільнили з клопоту нового єпископа Сазими. Він був іще в Назіянзі, де не дуже на нього наставали, щоб обняв свій престіл, коли Антим у товаристві кількох єпископів-помічників подався до цього міста. Позірна причина тієї подорожі була, — відвідати старого Григорія, а правдивою ціллю було — скористати з невдоволення сина і перетягнути його на свій бік і зробити, щоб він узняв його митрополитом. На всі його заходи Григорій відповів ясною відмовою. Антим, розгніаний, лишив його, висміваючи в ньому те, що він називав « Василіянізмом ». Недовго опісля прийшов від Антима лист і запрошуав Григорія на його синод: однак і тепер слідувала така сама відмова. Тоді Антим повідомив, що зайняв « сазимські багна » без огляду на протести і заказ Григорія (18). Він, імовірно, був щасливий із того, що серед таких обставин уступав перед насиллям; не мігши озброєнною рукою відзискати свого єпископського міста, жив він у Назіянзі і, як помічник, став помагати своєму батькові. Він зовсім не був у Сазимі і не виконав у тій церкві ніякого акту своєї влади (19).

Про згоду, що настала внедовзі опісля між Антимом і Василієм, не маємо ніяких подробиць. Маємо лист цьо-

(18) Св. Григ. з Наз., Лист 50.

(19) Той же, *Поема про самого себе*, XI, 495-525.

го останнього, звернений до сенату в Тіяні і повен найбільше згідливих почувань. Здається, що Василій мав нараду з єпископами другої Кападокії. Любов миру, імовірно, веліла йому зректися багато зі своїх прав і терпіти стан речей, витворений насильствами Антима (20).

(20) Св. Вас., Листи 97, 98, 122.

Розділ IV

ЕПІСКОПСЬКЕ ПРАВЛІННЯ

Тепер треба нам приглянутися Василієві при сповіднівенні єпископського уряду і внутрішній управі церкви.

Пригадуємо собі, що довір'я його попередника поручило було йому, звичайному священикові, перевести реформи як у літургії, так і в церковній карності. Обнівши Кесарійський престіл, Василій знайшов, отже, частину своєї праці вже доконаною. Також не потребуємо зазначувати, що пізніше мусів він багато нового впроваджувати. Його духовенство в цілості, здається, було зразковим. Єпископ якогось великого міста, бажаючи вибрати собі наслідника, не має нічого лішнього робити, як звернутися до Василія і прохати в нього священика; Василій не потребує шукати довго в Кесарійськім священичім корпусі за мужем поважних обичаїв, умільцем канонічного права, чоловіком віри так ясної як кріпкої, в строгості життя майже пересадним, убогим з власного вибору і чесноти (1). Ця любов убожества є спільна Василієві і його співбратам. Хоч тодішні закони дозволяли клирикам торгувати, а навітьувільняли їх у цім випадку (бодай до панування Валентиніана і Валенса) від податку, священики, що були під зарядом Василія, загально від цього здержуються (2). Без платні, без доходів, часто кількох разом живуть вони, за прикладом св. Павла, в праці своїх рук. Передусім відаються ремеслам, що вимагають одного місця, і не примушують за часто виїжджати і не перешкоджають душпастирській службі (3). Під час гоніння Юліяна між

(1) Св. Вас., Лист 81.

(2) Лист, 198.

(3) Св. Вас., Лист 198.

Кесарійським духовенством не було ні одного відступства. Один з його членів мав навіть честь бути мученим на очах цісаря: не беручи звідтіля понуки до гордости, ісповідник віри заробляє собі на життя переписуванням книг і ще знаходить спосіб в цих скромних доходів давати милостиню. Василій окружав пошаною і любов'ю цього вислуженого вояка у священстві (4). Одинокий дочасний привілей, якого вимагав для своїх священиків, як і для своїх монахів — це звільнення від податків. Маємо його лист у цій справі, писаний до префекта преторії Модеста. Може здивувати когось сердечна бесіда того листа, зверненого до нечесного урядовця, що його розмову з Василієм ми навели. Однак Григорій Назіянзенський оповідає, що при кінці побуту Валенса в Кесарії Модест тяжко занедував, просив молитов у Василія і приписував їм виздоровлення (5). Відтоді усталилися сердечні відносини між вдячним урядовцем і єпископом, завжди готовим забути дізнані кривди. Василій це використав, щоб заступитися за священиків своєї Церкви, що іх занадто ревні податкові урядовці вписали між податників. — Він просить не про поіменне викреслення кожного зосібна зі спису, але про власті для єпископа звільнити від тягарів тих, що не можуть платити, не про хвилеву ласку, але про узnanня засади (6). Таке саме звільнення від податків треба уділити також монахам, що живуть згідно зі своєю професією, не мають ані грошей, ані тіла; свої гроші роздають між убогих; своє тіло виснажують постами і молитвами та працюють для загального добра тому, що способом свого життя усмирюють гнів Божий (7).

Святий Василій не мав труднощів, щоб своєю пова-

(4) Палядій, Hist. Laus., 113.

(5) Св. Григ. з Наз., Бес. XLIII, 55.

(6) Св. Вас., Лист 105.

(7) Лист, 284.

гою і приміром піддержувати кругом себе будуючі обичаї свого духовенства. Над священиками, дияконами або клириками, що жили поза Кесарією, по містах або по селах його округи, він мав докладний надзір. Аж до кінця життя, без огляду на слабе здоров'я, відвідував він парохії своєї єпархії (8), навіть положені в горах (9). Його старанність усувати всяке згіршення є надзвичайна. Один сімдесятилітній священик зі села думав, що без огляду на канони Нікейські, йому можна тримати вдома жінку. Василій змусив його її відіслати не тому, що побоюється у цього дідуся прогріху проти чистоти, але тому що карність мусить бути збережена і не можна злим прикладом давати іншим нагоди до гріха (10).

Переслідуючи аж до того ступення навіть усякий по-зір зла, Василій зобов'язував тих, що йому підлягали, те саме робити і працювати, щоб їм уділити своєї енергії. В Кападокії часто поривано дівчата. Василій довідується, що з одного села пірвали молоде дівча, і той, що її забрав, мав спільників, що жертву примістили в сусіднім селі і що його мешканці навіть озброїлися, щоб перешкодити, коли би хтось пробував її відбирати. За це діло робить він відповідальним священика парохії, в якій вона перебувала, і викидає йому в дуже гострих словах його податливість, « його брак обурення ». Він мусітиме направити свою помилку, так що приведе за всяку ціну до її родичів. Щодо того, що її пірвав, його спільників та цілої його родини, вони будуть викляті, а село, що приняло дівчину, підпаде під інтердикт (11).

Не менше як згіршення або недбайливість, не знаходили у нього милосердя релігійні дивацтва. Диякон

(8) Св. Вас., Лист 206, 237.

(9) Лист 283.

(10) Лист 55.

(11) Лист 270.

Глікерій був призначений до одної з єпархіальних церков, щоб помагати вікарієві. Мрійливої вдачі, принадній в поведінці, скоро створив собі свій гурток молодих дівчат, які провадив на шляхи радше чудацької як правдивої побожності. Любувався в простакуватих пісочниках, прибирається в стрій настоятеля або « патріярха » та позволяє себе обдаровувати малими дарунками. Ані перестороги пароха, достойного старця, ані упімнення хореїскопа, ані навіть самого Василія не знайшли послуху. Побоювшись, однак, тяжких докорів, утік вечером із молодими дівчатами, що прив'язалися до нього. Деякі хлопці ім товаришили. Не кажуть нам, що було з того яке згіршення облачаїв: мовчанка Василія під цим огляdom доказує противне. Однак ця громадка, що співаючи гимни і, як здається, танцюючи, перебігала села, а навіть отак переходила через товпу, зібрану в один із торгових днів, серед сміхів народу, будила в правдивих християн здивування, змішане з обуренням. Родичі пірваних доньок бігли вслід за ними, благали вернутися, але отримували від отих розгуляніх як і від іхнього начальника найчастіше згірдливу відмову. Глікерій і його товариство склонилося накінець до одного Кападокійського єпископа, Григорія (12). Він певно, думаючи, що іх несправедливо переслідують і недобачуючи, зрештою, нічого неморального в іх поведінці, згодився взяти їх під свою опіку. Тоді Василій написав до Григорія, пояснив йому справу і просив відіслати Глікерія і його товаришок додому або бодай тих останніх, коли б Глікерій відказався вертати. Якщо тільки втікачі являться з листом від єпископа, провина буде прощена, — але в разі непослуху Глікерій буде усунений від усіякого церковного уряду. Він післав до цього останнього дру-

(12) Це ім'я так часто приходить в тій добі, що ніщо нас не змушує думати, як це дехто хотів, що був то або Григорій з Назіана або Григорій з Нісси.

гий лист заразом батьківський і суворий. « Твоя поведінка, каже йому, вкрила соромом увесь монаший стан ». — Це значить, що той галабурдник мав претенсії запропонувати новий рід чернечого життя. Василій повторяє йому обітницю прощення, якщо покаже щирий жаль: « в противному разі з своїми пісоньками і своєю одіжжю втратиш Бога та заведеш у безодню дівиці, яких потягнув ти за собою ». Третій лист Василія, писаний до Григорія, повідомляє його про своє здивування, що нічого ще не отримав. Не знати, як ця справа покінчилася. Стос актів, який лишився, представляє в яснім світлі тверезий розум, сталість і лагідність Василія (13).

Він не тільки звертав бачне око на членів свого духовенства: він чував також, щоб усувати кожний прогріх і всяку недбайливість хорепископів, своїх помічників, розміщених в ріжних місцях, по селах, щоб виконувати там деякі єпископські чинності. Канони давали їм право наглядати священиків і дияконів. Ми бачили, як Глікерія напоминав хорепископ, до якого належала парохія, що її він обслугував. Що більше — вони мали владу уділяти нижчих священень, то значить, посвячувати клириків нижче дияконів. Однак часом здається до цих священень вкрадалися надужиття. Багато людей в тій добі, як це побачимо також у середніх віках, вступало до духовного стану, не щоб сповнити церковні обов'язки, але щоб усунутися чи то з-під влади цивільного суду, чи то від деяких податкових тягарів, а чи й від військової служби. Хорепископи, забуваючи на свій обов'язок, годилися за гроші висвячувати людей неспосібних або негідних. До тих усіх зі своєї округи написав Василій дуже енергійний обіжник. Він осуджує пастирів, що « продають духовні речі » та « торгають церквою, в якій

(13) Св. Вас., Лист 169, 170, 171. — Про події Глікерія, гляди цікаву розправу Ramsay, за його книжкою: *The Church and the Roman Empire*, 1894.

переховується Тіло і Кров Христа ». Коли дальше « так наслідуватимуть Юду », будуть скинені (14).

Інше також надужиття закралося було, менше злочинне, без сумніву, як симонія, однак досить велике. Услужні хорепископи допускали без іспитів охочих до духовного стану та занедбували повідомляти про це єпископа, як були до цього обов'язані. Часто позволяли навіть священикам і дияконам своєї округи вибирати цей нижчий сан. Дійшло до того, що містечка або села заповнювалися клириками, між якими годі було знайти чоловіка, що його можна б покликати до обслуги престола. Василій вислав до цих хорепископів новий обіжник, щоб привернути силу канонів. Імовірно надужиття, що він наміряв направити, було дуже давнє. Він бо заявляє, що клирики, допущені безпосередньо через священиків по першім розпорядження, тобто по 358 р., будуть усунені і повернутися до стану світського, з вимком тих, яких по зрілім іспиті, як гідних, могли би хорепископи наново вибрати (15).

В цій чуйності Василія не було ні легковаження, ні суверости для підданих. Один лист, написаний до одного з його хорепископів Тимотея, що в нім хотів він зганити необережне чи пересадне вмішування в дочасні справи і політику, показує, якою сердечністю, якою уважністю, якою правдивою пошаною були заправлені його пастирські напімнення (16). Інший лист дає нам пізнати старанність, з якою він вибирав своїх єпископів-помічників, як старався відсувати всяке людське міркування й очікував потрібного світла до переведення свого вибору більше від молитви як від якогось іншого орудника (17).

(14) Лист 53.

(15) Св. Вас., Лист 54.

(16) Лист 291.

(17) Лист 290.

Слава св. Василія була досить велика, щоб цісар, без огляду на глибокі ріжниці в поглядах, що іх ділили, міг звернутися за помічю до нього, — привернути релігійний мир в одній провінції, де єпископат був ослаблений через довгі непорозуміння. Імовірно перед від'їздом з Кесарії в 372 р. Валенс післав його до Вірменії з порученням обсадити опорожнені престоли. Хоч засмучений відступством одного єпископа-помічника, на якого числив, Василій з добрим, мабуть, успіхом доконав цього трудного діла. Його ревність, його второпність доповнили мале знання людей і місць, ба навіть його незнання мови й обичаїв краю. Йому вдалося привернути згоду між єпископами; він розбудив іх із іхньої байдужності; він довів навіть до того, що вони приняли збір карних правил, щоб усунути надужиття в обичаях, питомих Вірменії. Між іншими успіхами мав радість очистити одного вірменського церковного достойника Кирила з очорнень, що іх розповсюдено проти нього, і займенувати Сatalьській церкві, що була без пастиря, знаменитого єпископа. Релігійний мир у Вірменії був би привернений на довший час, коли б інтриги Антима не були за скоро спричинили наново розділу.

Історія іншого єпископського вибору, в який були вмішані св. Василій і св. Григорій з Назіанзу заслуговув на загадку, бо вона показує, як ширшав із кожним днем вилім у нелюдяній установі невільництва, під діянням евангельського духа. Закони Церкви, обов'язуючі в IV столітті, забороняли святити невільника на священика або єпископа без згоди його власника, виявленої через попереднє його звільнення. Інколи добро душ наказувало на це не зважати, а саме в обставинах виїмкових, коли св. Еронім нас запевнював, що духовенство його часу числило багато невільників (18). Раз мешканці якогось малого Кападокійського містечка, за-

(18) Св. Еронім, Лист 82 до Теофіля.

киненого в пустинній околиці та позбавленого довгий час єпископа, вибрали однозгідно якогось побожного невільника, що належав до матрони Симплікії, не зважаючи на його спротив. Вони завели його до Василія і Григорія, і благали дати йому єпископське свячення. Вони, зворушені слізами цих добрих людей, згодилися на їх бажання, не чекаючи на дозвіл Симплікії. За життя Василія вона не впоминалася за невільником (бодай 115 лист Василія не уважають за відповідь на того роду жадання). Однак після смерті Кесарійського єпископа вона грозитиме Григорієві судом і це дасть йому нагоду написати до неї прегарний лист. Він годиться заплатити Симплікії те, що вартував невільник, але просить її мати увагу до пам'яті про Василія і « пошанувати свободу ласки » та « не засмучувати св. Духа, віддаючи цивільним судам спір того роду » (19).

В тім часі єпископи посідали судовласть у деяких дочасних справах. Вони не лише правно виконували обов'язок судді супроти християн, що воліли їх присуд, як присуд звичайних суддів, але також судили проступки, поповнені на шкоду церков і в огорожі місць, посвячених богопочитанню. Коли треба було судити таку провину, старий Григорій з Назіанзу окружався деколи приладами для тортур, і коли дрижачого проступника поклали на землю та стягнули з нього одіж, він вдоволявся тим, що потягнув його за вухо або пацнув рукою з батьківським напімненням (20). Василій не trimався способів старенького єпископа, але він чував над своїм правом. Він зізнав, що єпископська судовласть мала спосіб, що його бракувало цивільним судам: лагіднити справедливість милюсердям. В одній церкві його дієцезії пограбували раз злодії одіж убогих. Церковні сторожі їх придержали. Якийсь пискар із цивільного суду

(19) Св. Григ. Наз., Лист 79.

(20) Той же, Бес. XVIII, 25.

уважав, що сторожі втрутилися в його права та що до нього самого належало в'язнити і стерегти злодіїв. Щоб і боронити єпископського права, і увільнити від відповідальності цього урядовця, Василій написав до нього, обстоюючи свій привілей судити проступки, сповнені в церкві і вимати іх з-під розгляду цивільних судів. Відтак зажадав звороту украденої одежі, що її спис уж був зробив цей урядовець; частину її розділив між убогих, а решту сховав до складу, щоб роздати пізніше. Щодо злодіїв, то він іх строго зганив, надіючися, як каже, що направить їх і наверне. «Бо чого не доконують тілесні карі, наложені трибуналами, часто це осягає страх перед страшними Божими судами». А втім Василій уповажнив цього писаря здати справу про це вищому урядовцеві, певний, що той, якого він зновав прағий характер, одобрити спосіб його поступування (21).

В тих часах, коли городянські заколоти були часті і городяни нерідко були виставлені на забагати урядовців без надзору і контролі, собори наложили на єпископів обов'язок заступатися за малих, за немічних, за людей несправедливо обвинувачених, за всякі жертви самоволі або насилля. Св. Василій віддав тому всю свою енергію. Частина його переписки є посвящена цьому предметові християнської любові. Щоб це осягнути, він заставляє до роботи своїх приятелів на найвищих становищах, префектів преторії, наставників двора, урядовців, намісників. З цією метою він старанно підтримує з ними приязнь. «Як тим, каже він, що ходять по сонці, чи хочуть чи не хочуть, супроводить їх тінь, — так і зносини з великими людьми завжди потягають за собою щось, що є пільгою для нещасних» (22). Багато є його листів, в яких просить звільнити від по-

(21) Св. Вас., Лист 286.

(22) Лист 84.

датку, тягарів, довгів або іх відложити чи то для бідних людей чи то для містечок або міст (23). Якщо кого підоарівають або несправедливо переслідують, зараз Василій бере за перо, щоб його боронити (24). Браки римського податкового устрою не перестають його журити: він рівночасно і підносить голос проти впису чотиролітньої дитини до податкової курії, і просить звільнити від обов'язку податкового таксатора одного з них, що ними опікувався, й осуджує, як неморальну, присягу, що її домагалися податкові урядовці від селян, і заохочувє якогось давнього урядовця, посвятити свою любов спокою для добра загалу та приняти становище податкового урядовця в повіті, в якім гноблено податників (25). Знаючи надужиття по судах, він натискає на одного свого приятеля згодитися стати роз'ємником між двома позовниками, щоб лише вони не йшли на суди (26). Розгнівався якийсь пан на винних невільників? Василій просить ім простити (27). Невдоволений якийсь поганин із навернення свого сина? Василій заохочує його піддати батьківську повагу під права совісті (28). Прийшли здалека подорожні, щоб спровадити до свого краю тіло померлого в Кападокії батька? Він старається для них про поміч цісарської пошти (29). Брак шляхів погіршує голод, що лютував на провінції? Він пише прямо до цісаря і просить побудувати міст (30). Нема нужди, заслужененої чи незаслуженої, нема справи, малої чи великої, публичної чи приватної, що її Василій не був би речником.

(23) Лист 83, 84, 85, 88, 110, 303, 303, 309, 311, 312, 313.

(24) Лист 96, 107, 108, 109, 111, 147, 148, 149, 177, 178, 179, 180, 273, 274, 275, 280, 315, 316, 318, 319.

(25) Св. Вас., Лист 84, 85, 281, 299.

(26) Лист 307.

(27) Лист 73.

(28) Лист 276.

(29) Лист 306.

(30) Лист 305.

Часом за це наражав він на небезпеку навіть свою свободу і своє життя. Один судовий радник при префекті з Понту просив руки одну вдову високого роду. Вона не згодилася на його задуми. Радник загрозив, що забере її силою. Вдова склонилася до Кесарійської церкви біля престола. Єпископ прийшов молільниці на поміч, даючи їй захист у своїм домі. Префект станув за своїм підданим. « Треба мене слухати, кричав він, і християни мусять поступитися зі своїми правами перед мною волею ». На його приказ перетрушено єпископський дім. Його висланники пошукували навіть у кімнаті Василія. Це значило — зробити тяжку кривду чоловікові, що, за словами св. Григорія, був « цілком чужий для всякої пожадливості, жив в товаристві ангелів і що на нього ніяка жінка не сміла навіть очей піднести ». Не знайшовши нічого, розгніваний префект, що прибув якраз до Кесарії, покликав Василія перед свій суд за те, мовби він сам насилу її займив. Він явився зі своїм звичайним спокоєм, приправленим тою глупливою легковажністю, що стільки разів замішувала противників. « Здійміть з нього плащ » приказав розярений урядовець. « Я здійму навіть і туніку, якщо хочеш », сказав Василій. « Я велю тебе дерти за лізиними зубами » продовжив префект. « Таке лікування, відповів Василій, може бути спасенне на мою печінку, що саме тепер справляє мені багато болю ». Під час цієї розмови заворушилося місто. Нарід громадно виходив із домів. Можна би сказати, після замітки Григорія, що це заворушився рій бджіл, вигнаний із вуликів вогнем. Люди всякого віку та стану збиралися разом. Між ними на першім місці можна було бачити робітників з ціарських робітень і зброївників. Одні вимахували знаряддами свого ремесла, другі мали в руках каміння, палиці, навіть горіючі смолоскипи; жінки озброїлись в свої веретена. Нарід, що пристрасно був прив'язаний до Василія, розярений сунув до суду. На гомін розруху префект сполотнів. Пе-

ред хвилею ще такий бундючний, робився малий, по-кірний, благаючий, під час коли Василій так само спокійний в тріумфі як і в досвіді, рухом руки усмирив розбурханий народ і випровадив з небезпеки свого суддю (31).

Прив'язання до правдивої віри Кесарійських мешканців, що в Василію бачили одного з найбільш неустрасимих її борців, без сумніву, багато додало до цеї популярності; але любов, що її святий єпископ показував для недужих і убогих, мусіла також причинитися у великій мірі до з'єднання йому серця народу. Мабуть ніхто від перших часів християнства не побудувив так численних і так могутніх добродійних заведень, як Василій.

Якщо Юліян пожив би був кілька літ довше, лють, що її він відчував, порівнюючи чудесну організацію публичної допомоги для вбогих у християн і майже цілковитий її брак у поганській суспільності, була би знайшла вираз у ще досадніших словах (32). Не є це відокремлені установи, но оскільки можна ствердити — це ціла сітка допомог, що їх передбачив і створив творчий дух Василія. В першій мірі це місцеві захисти. В кождій окрузі, якою в справах духовних заряджує хор-єпископ, є «дім убогих», рід маленького приюту, що обслугує ріжні села, які входять у склад округи (33). В осередку дієцезії біля Кесарії видніють великі забудовання або краще — ціле місто добродійності, де кожна недуга, кожна нужда має свій відділ, свою домівку, свій особливий догляд і до якого напливають нещасні, що для них приватна добродійність і місцева опіка були недостатні.

Того роду установа вимагає багато додаткових під-

(31) Св. Григ. з Наз., Бес. XLIII, 56-57.

(32) Юліян, Лист 49; Уривок із одного листа (вид. Гертляйна, стор. 373, 374, 375, 391).

(33) Св. Вас., Лист 142, 143.

приємств. Мало-помалу Василій зібрав тут майже всі роди людської діяльності. На першім і найвиднішім місці стояла церква. Кругом неї були: дім єпископа, що хотів мешкати біля своїх хворих і вбогих, потім будинки призначенні для ріжних ступенів священства і так построєні, щоб служили широкій гостинності; були там і кімнати, застережені для ґубернатора провінції. Опісля йшли гостинниці для подорожніх і прочан, захисти для старців і шпиталь для недужих; прокажені мали окрему дільницю, для якої Валенс від часу свого переїзду через Кесарію був призначив дохід із багатьох нерухомостей. Були там помешкання для лікарів, доглядачів і обслуги; потім стайні, клуні і додаткові будинки. Ці величезні забудовання вимагали також багато робітників чи то для будови, чи то для утримання їх в ладі. Тут були заступлені всі ремесла. — Був це, зрештою, старий звичай: — знаємо, що великі рільничі підприємства, відомі хутори, звичайно собі вистачали, майже нічого з ручної праці не потребуючи іззовні. Кругом гостинних будинків тягнулися ріжного роду варстти; не поминено навіть робітень мистецтва. Василій знов, що пожиточні речі також повинні бути гарні. Не треба аж занадто натягати деякі слова з його листа до ґубернатора Ілії, щоб сказати, що мистецькі і ремісничі школи застережені для сиріт, утримуваних Церквою, імовірно були частиною цих велітенських забудувань.

Очорнення, що завжди йде за великими ділами, не могло і тут не кинути тіні на пляни Василія і не осудити його намірів. Застрашено ґубернатора, — донесено йому, що єпископ його суперником, і будівлі, присвячені добродійності в другою Кесарію, призначеною на те, щоб затемнити першу. Це певне, що заведення, побудовані Василієм, мали вигляд справжнього міста (34).

(34) Μικρόν ἀπὸ τῆς πόλεως... τὴν καινὴν πόλιν, недалеко за містом, нове місто. Св. Григ. Наз., Бес. XLIII, 63.

Нарід називав його « Василіядою » — ім'я, що його задержало воно ще в V столітті (35). Так багато інтересів в'язалося з ним, що помалу осередок життя Кесарії змінився, а нарід постепенно полишив старе місто, щоб гуртуватись одну або дві милі дальнє кругом побожних і гостинних забудувань (36). Однак цей стан, що про нього Василій, мабуть, і не думав, довершився не за його часів. З певністю Василій був вільний від усякої честилюбної гадки. Люди йшли до нього і до його заведень так як у часах, коли всі інституції хилиться до упадку або виглядають мертві, інстинктивно йдеться там, де проявляється життя. Василій не міг би легко відповісти представникам цісарської владі на таку трудність; однак не мав труднощів оправдатися перед цим урядовцем, що був знаменитим християнином і одним із найліпших управителів, яких колинебудь мала Кападокія (37). Він умів йому представити всю славу, що її це нове діло кидало на місто, на провінцію, а навіть на самого губернатора (38). Зрештою тим, що захидали йому зарозумілість і розтратність, вистачало, каже св. Григорій з Назіанзу, показати Василія серед його недужих і вбогих. Він полишив для інших сuto заставлені столи, багаті одяги та виставний запряг; для нього виставністю було перебувати між прокаженими і тулити свої уста до їх кривавих ран (39).

(35) Созомен, *Iст. Церк.*, VI, 36.

(36) Так бодай заключає дослідник Ramsay з положення сучасного Kaisari, побудованого в невеликій віддалі від старої Кесарії. *The Church and the Roman Empire*, стор. 464.

(37) Св. Вас., Лист 96.

(38) Св. Вас., Лист 94, 150.

(39) Св. Григ. з Наз., Бес. XLIII, 63, 64; Теодорет, *Iст. Церк.*, V, 16.

ЛІТУРГІЯ СВ. ВАСИЛІЯ — ДАРОПРИНОШЕННЯ ВАЛЕНСА

Розділ V
ПРИЯЗНЬ І ДОСВІДИ

Св. Василій мав славних друзів. Відомо, з яким почуттям відносився до нього Григорій з Назінау. Якщо які хмарки перебігали деколи над іхньою приязною, то вона таки відразу знову верталася більше промінна і живіша. Після смерти Василія Григорій став оборонцем його пам'яти, звеличником його чеснот. Злука обох давніх учнів для нас, що глядимо на них здалека, унагляднює не лише згідність іх гадок, але, може ще більше, ріжницю іх настанов. Здається, що без огляду на хвилеві непорозуміння, що іх та ріжниця була причиною, вона саме іх до себе потягала. Навпаки, другого з-поміж найдорожчих приятелів Василія, здається, потягала до нього подібність іх характеру і покликання. Це особистість славновісна в історії Церкви IV століття, — Євсевій, єпископ Самосати в Комагені.

Старший від Василія, Євсевій був уже єпископом, коли він іще жив в Антіохійському монастирі. В першій добі аріянського гоніння він перейшов через досвіди, що іх Василій, у свою чергу, переніс у другій. Супроти Константія, він показався чоловіком залізної волі, як Василій покажеться супроти Валенса. Коли Константій, щоб подобатися аріянам, хотів його присилувати, щоб віддати протокол свячення Мелетія на єпископа в Антіохії: « Я на це не згоджуся, » сказав він, хіба на приказ збору єпископів, що мені його передав у переховок »; а коли уповноважений цісаря погрожував, що відітне йому руку, якщо вперто стоятиме при своїй відмові, Євсевій відповів: « Радше втратив би я обі руки, як мав би я віддати документ, що містить у собі оче-

видний доказ безбожности аріян » (1). З Василієм пізнався імовірно під час подорожі по Фенікії і Палестині, що її прийнявся, щоб додати відваги правовірним (2). Якщо Василієві листи, 27 і 31, є ще з часів, заки став єпископом, як це думали Венедиктинські видавці, то взаємна зв'язь утворилася скоро. Ці листи свідчать, як велике довір'я мав Василій до молитов Євсевія, що йм приписує уздоровлення в тяжкої недуги. Ми пригадуємо собі старання Євсевія, щоб вийти переможцем над противниками вибору Василія на єпископа. Під час подорожі, яку в тій цілі відбув до Кесарії, « можна було бачити, каже Григорій Назіянзенський, як старість оживляється, недуги уступають, розслаблені скачуть з ліжка, немічні стають дужими ». Чи треба ці слова розуміти дослівно, чи брати переносно, — не лишається нічого іншого як те, що перехід Євсевія через столицю Кападокії доконував чудес чи то в порядку фізичнім, чи моральнім. Протягом цілого свого єпископату Василій не залишив ніякої нагоди, щоб не порадитися Євсевія, не запросити його до себе, його не відвідати. Він назначув байому місце стрічі в Арменії, просить прийти до Кесарії, приходить до нього до Самосати (3). В своїх стараннях покликати Церкви заходу на поміч східнім, він бере собі за товариша Євсевія: разом підписують листи, написані в тій цілі (4). Коли в р. 374 заслали Євсевія на заточення серед обставин, які показують, що він тішився в Самосаті рівною популярністю що й Василій у Кесарії (5), він ото, а також Григорій з Назіянзу, безупинно переписуються з вигнанцем та посередничать між ним і його спархіянами. Один із найсильніших листів

(1) Теодорет, *Icm. Церк.*, II, 32.

(2) Той же, IV, 13.

(3) Св. Вас., Лист 95, 98, 100, 105, 127, 145.

(4) Лист 92, 120.

(5) Теодорет, IV, 13.

Василія є той, в якім він накликує їх залишитися вірними законному пастореві (6).

Треба читати листи, що іх писав Василій до Євсевія в різних хвилях свого життя, щоб здати собі справу з іхньої взаємної любові, а також — з відтінку особливішої пошани, що нею заправляє їх Василій. Він уважає його керманичем своєї совісти, підпорою своєї слабосильності, світлом у своїх сумнівах. Цей великий чоловік, що для нього вищість є немов вроджена і що до всіх говорить з повагою, майже мимовільно робиться малим перед Євсевієм. Лист Євсевія для нього є «тим, чим для мореплавця, загроженого бурею, вид морської ліхтарні, що заповідає недалекий берег». Коли Євсевій може прийти до Кесарії, Василій «не уважається цілком позбавленим дарів Божих». Василій був хворий. «Я ніколи так дуже не відчував своїх терпінь, — пише він, — як міркуючи, що вони перешкодили мені тішитися твоєю присутністю і твоїми розмовами. Якої радості я був полищений, це знаю я з досвіду, хоч я міг минулого року тільки кінчиком пальця покушати дуже солодкого меду вашої Церкви... Однак цим разом мав я великі причини тебе бажати, — я хотів багато від тебе навчитися. Можна знайти доброго друга, але не стрінеться нікого, що вмів би порадити з такою дивною второпністю і таким зрілим досвідом, як це ти набув собі іх на службі Церкви». «Нехай сильна рука Божа, пише він іще, заховає тебе між усіма людьми великій сторожу віри, чуйний оборонче Церков! Коби Бог сподобив мене стати гідним, щоб тішитися твоїм лицем і порозмовляти з тобою, заки умру, для добра моєї душі» (7).

Мабуть останній лист, що його писав Василій, є звер-

(6) Св. Григ. з Наз., Лист 30; св. Вас., Лист 168, 219, 229, 237, 239.

(7) Св. Вас., Лист 100, 136, 138.

нений до Євсевія. Хворий, винищений, відчуваючи, що кінець близько, святий єпископ Кесарії радіє на гадку, що його приятель не забаром повернеться до Самосати. « Якщо буду ще жити, — коби Бог всемогутній позволив мені побачити цю так бажану хвилю — або, якщо не мені, то бодай так багато іншим, що бажають твого повороту для добра свого спасіння! Бо я певний, що прийде хвиля, коли милосердний Бог дасться порушити слізами, що їх проливають за тобою всі Церкви, і верне тебе дужого і в добрім здоров'ю тим, що моляться за це ніч і день » (8). І справді Граціян заступив Валенса і привернув релігійну свободу. Василій побачить тільки світанок того дня обнови. Євсевій піде за ним кілька місяців пізніше, умираючи майже мучеником, убитий загорілою аріянкою. Його вірні були від нього так переняті євангельським духом, що благали в урядовців ласки для його убивників (9).

Між усіма другами Василія одним з найбільше прив'язаних є єпископ Іконії, Амфілохій. Тут відносини вже не такі, як до Євсевія. Василій є багато старший від Амфілохія і з ним поводиться, як із учнем. Однак відразу видно, що учень гідний учителя через запал і щирість у ревності, повагу та скромність обичаїв (10), і не дивно, що Василій присвятив свій трактат про святого Духа « цій коханій голові, найдорожчій із усіх, братові Амфілохієві ».

Небіж св. Григорія з Назіянзу, Амфілохій, як сам Григорій і Василій, належав до одної з тих старих Каппадокійських родин, що, мабуть, з роду в рід посвячувалися адвокатурі, а навіть, за словом Григорія, — « Граціям і Музам », тобто — красному письменству. Його

(8) Св. Вас., Лист 268.

(9) Теодорет, V, 4.

(10) Св. Вас., *Про св. Духа*, 1.

батько був адвокатом у Діокесарії (11). Амфілохій для своєї красномовності вибрав ширше поле. Він замешкав у Константинополі. Однак там, молодий і недосвідчений, він мав нещастя завірити одному авантурникові і наразився на неславу в одній приkrій грошевій справі. Щоб його з цього рятувати, Григорій з Назіянза мусів ужити цілого свого впливу, який мав у деяких могутніх осіб, — між іншими в славного поганського софіста Теміста. — Ім заявив він, що його кревняк згрішив легкодушністю так, що правість і честь були ненарушені (12). Знеохочений тим випадком, Амфілохій повернувся до Кападокії. Він подався до свого маєтку Оціцаля, доглядав там свого батька, що вже постарівся, і проводив час на побожних розважаннях. Маємо кілька листів духовних і веселих, які Григорій писав до нього в тім часі (13). Василій, що знав молодого самітника, і відгадав його вартість, дозрілу ще в досвіді, загадав потягнути його цілком до Бога. Незабаром наспів лист до Оціцаля. Сповидно писав його друг Амфілохія на ім'я Гераклід, а в дійсності диктував його Василій. Цей Гераклід також утік був від адвокатури і робив тепер реперколекції під оком Кесарійського єпископа в шпитальнім забудуванні, призначенім для гостей. « Ми оба — було йому написано — здавна привичасні до прилюдної мовниці, не вміємо вдоволитися кількома словами, ані боронитися від пустих думок. Ми даемося поривати гордості і нелегко зрікаємося високого поняття про себе. Проти цих нахилів треба нам сильного і досвідного вчителя ». Він дальше хвалить науки єпископа і спроваджує їх до того, щоб зректися вигідливости, багатств, суети світу. Однак науки не вистачають. Щоб навчитися жити по-християнськи, треба прикладу на кождий день.

(11) Мабуть те саме місто що й Назіянз.

(12) Св. Григ. Наз., Лист 22-24.

(13) Той же, Лист 25, 26, 27.

Якраз для того запрошує він Амфілохія прийти до Кесарії. Нехай же просить він відпустки в старенького батька та нехай спішить до шпиталя; там найде він єпископа, спільне життя і розмову. Завжди матимемо скали і печери, щоб там скритись, однак не завжди « найдемо за нашою вподобовою поміч чоловіка ». Було би помилкою не скористати з цього (14).

Амфілохій не опирався запрошеню так мудрому і так виморному. Його поступ під оком Василія був скорий. Здається, однак, що він також старавсь увільнитися від тягару священства і на якийсь час рятувався втечею. Однак « сіті ласки привели його назад ». Тим часом батько його терпів задля його неприсутності. Він жалівся на Григорія, приписуючи йому частину вини за те, що Амфілохій — як він говорив — покинув його. Григорієві, що в тім часі був у жалобі по старім єпископі в Назіянзу, не було трудно показати, що він не мав участі в постанові свого молодого небожа; в однім листі, трошки неяснім, але з якого пробивається жаль, він скидає все на одного спільногого приятеля, від якого також, як каже він, потерпів недавно подібне насилия (15). Це вказує певно на Василія, так витривалого в ловленні і стереженні тих, що їх раз визнав спосібними служити Церкві. Кілька місяців пізніше помер єпископ Іконій в Пізидії. Його єпархіяни не знайшли між собою нікого, хто, на їх думку, був би спосібний ними правити, і для того звернулися до Василія, як багато інших це вже робило, просячи пастиря. Василій, далекий від того, щоб шукати власти,чув неспокій, чи вмішуватися йому так « у чужі священня » і просив поради в Євсевія зі Самосати (16). Не маємо його відповіді — як взагалі ні одного з його листів, що були б

(14) Св. Вас., Лист 150.

(15) Св. Григ. з Наз., Лист 63.

(16) Св. Вас., Лист 138.

такі цікаві для історії того часу, — але їмовірно він заохотив свого друга зробити цю прислугу, що її очікував люд Іконій. Василій назначив тоді Амфілохія. Через п'ять останніх літ свого життя був Василій в постійних вносинах з новим єпископом. Під його проводом він упорядкував церковні справи Ісаврії, Лікаонії і Лікії (17). В Кесарії бував він часто. Його прихід був святом для народу, що глядів на Амфілохія, як на прибране дитя (18). Торжество мученика Євпсихія, на яке Василій завжди спрошував багато достойників, не мало пильнішого участника від нього. Він любив тоді заходить до гостинних забудувань, в яких провів рішаючі хвили своєї молодості (19). Зі зворушливою простотою Амфілохій беззупинно радився Василія. Всі питання щодо церковної карності, що його недосвідченість впроваджували в клопіт, Василій мусів вирішувати: звідси то три Василієві канонічні листи, що подають такі цікаві подробиці в спрахах совісти, які виринали перед єпископами того часу (20). З такою самою простотою Амфілохій повідомляв Василія про очорнення, поширювані проти нього. І так звідомив він Кесарійського єпископа, що неприхильні або нерозумні піддавали в сумнів його віру в божество св. Духа, і дав йому нагоду написати трактат, про який ми вже говорили і деінде довше ще поговоримо. Коли Василій почував себе зовсім обезсиленим недугою так, що не міг навіть поїхати до якоїсь святині мученика, тоді звертався до Амфілохія; в свою чергу просив його поради і ним виручався (21). Тон його листів до цього духовного сина, з кожним днем все любішого, має щось заразом і повного пошани, і батьків-

(17) Лист 190, 200, 218.

(18) Лист 186.

(19) Св. Вас., Лист 186.

(20) Лист 188, 199, 219.

(21) Лист 200, 201, 202.

ського: мова зберігає завжди питому Василієві здержанливість, але ми відчуваємо живість почувань, що переймали їх розмови. « Якщо завжди мав би я післанців, щоб посылати листи, пише він йому, — то з листів, висиланих до тебе, зробив би я щоденник моого життя. Велика це радість для мене говорити з тобою про мої справи, що тебе однаково обходять, як твої власні » (22).

Поруч давніх і сердечних друзів Василія мило було би нам пізнати численних слуг Божих, що їх потягала до нього слава його святості і науки і що відходили від нього захоплені та зберігали зі своєї короткої стрічі вірну пам'ять. Згадаю тільки одного з них, — славного сирійського лірика, св. Єфрема (23).

Йому приписують оце поетичне оповідання про свої відвідини у Василія (24):

« Господь змилувався наді мною одного дня, коли я був на однім місці. Я почув його голос, що кликав мене: « Встань, Єфреме, і їж гадки! » Я, дуже занепокоєний, сказав йому: « І де ж, Господи, маю іх спожити? » Він відказав мені: « Ось у моїм домі царський посуд; він подасть тобі корм ». Зчудований я встав і пішов у храм Всешинього. І коли я увійшов у притвор і поглянув крізь відчинені двері, я побачив цей вибраний посуд у Святім Святих, виставлений на подив свого стада, прикрашений і збагачений високими словами, а очі цього народу пильно гляділи на нього. Я бачив усю святиню оживлену тим самим духом. Я бачив ту ніжну

(22) Лист 231.

(23) Св. Григ. з Nic., *Життя св. Отця Єфрема Сириня*, 17.

(24) Cotelier, *Monimenta Ecclesiae graecae*, т. III, ст. 58. Похвала святому Василієві, св. Єфрема є тільки по-грецьки. Мимо цього вона може бути автентична. Св. Еронім (*De viris illustr.*, 15), Созомен (*Іст. Церк.*, III, 16) кажуть, що твори св. Єфрема були перекладені на грецьку мову ще за його життя. Подорож Єфрема до Кесарії, про яку свідчить св. Григорій в Nicci, треба умістити на початку єпископату Василія, тому що Єфрем умер у 393 році.

і співчутливу любов, що її оказував він вдовам і сиротам. Я бачив потоки і ріки слів, що іх проливав цей святий пастир, засилаючи свої молитви до неба. Я бачив оту церкву, що її він так ніжно любив, величаво прикрасив та в ній такий дивний завів порядок. Я бачив, як з його уст пливла наука св. Павла, євангельський закон та святий страх перед нашими тайнствами. Я бачив, накінець, цілий цей святий собор, сяючий божественним блиском ласки».

Єфрем оповідає, що після богослуження Василій його закликав і сказав до нього через товмача (бо побожний паломник говорив тільки по-сирійськи): « Чи ти той Єфрем, що в такий чудний спосіб піддався під ярмо спасіння? » — « Я є тим Єфремом, відповів він, що так лихо поступав на дорозі спасіння ». Василій зближився: два святі обнялися. Відтак вели вони розмову, яку св. Єфрем прирівнює « до стола, заставленого не проминаючими стравами, але вічними правдами ». Зворушений мудростю Василія сказав Єфрем: « Отче, борони мене перед лінівством і бездільністю; провадь мене правою дорогою; сокруши мое камінне серце. Бог духів кинув мене до тебе, щоб ти зайнявся моею душою ». Єфрем говорить загально про розмови, що слідували; зокрема каже, що Василій оповів йому історію, так голосну в Кападокії, про сорок Севастійських мучеників. Созомен говорить, що Василій зі свого боку подивляв ученність Сирійського диякона (25). Здається, що на це натякнув він двома наворотами, в своїх проповідях в Шостидневі і в своїй книжці про св. Духа (26).

Приязнь займала велике місце в житті Василія. « Від ранніх літ аж до старости, — пише він в останніх своїх роках, — я мав багато приятелів » (27). З якою ж

(25) Созомен, III, 16.

(26) Св. Вас., Шестиднів, II, 6; Про св. Духа, 29.

(27) Лист 272, 1.

ніжністю він до них говорить! В листі до давнього співучня, що з ним в одній зі своїх подорожей не мав щастя стрінутися, пише: « Як це було б для мене цінним, — тебе знову побачити і тебе обняти! Пригадати собі разом нашу молодість, дні, коли то ми мали один дім, одне вогнище, одного вчителя, коли і відпочинок, і наука, і розвага, і вбожество і, накінець, все було нам спільне! Як ці спомини оживили би мене! Як же радісно був би я стряс зі себе старість, що мене придавлює, і знову став молодим з тобою » (28)! Але якщо дружба була йому часто потіхою і підпорою, то ставала також і причиною живого болю. « Я ніколи не згрішив проти приязні », писав він (29). Всі ті, що іх він любив, не могли б дати собі цього свідоцтва. Його відносини до Євстатія зі Севастії принесли йому один із найтяжких досвідів, через які він перейшов.

Кападокієць, як Василій, але багато старший від нього Євстатій, єпископ Понтійської Севастії, є одним із найособливіших характерів IV століття. Чоловік дуже суворих обичаїв, несхитної чесноти, милосердний для вбогих, один з перших пропагаторів монашого життя в Азії, він позискав цими прикметами серде Василія, що недавно прийняв його до свого монастиря над берегом Ірису, разом з ним відвідував ріжні чернеті згromадження та добачав у нім « щось більш як людське » (30). Однак рівночасно Євстатій був неспокійним духом (31), — « чиста хмара, якою гонить вітер сюди і туди » (32). В своїй молодості мав він нещастя бути учнем Арія і можна було бачити, як він переходив крізь усі відтінки цеї науки, як раз ходив по межі блуду цього бретика,

(28) Лист 271.

(29) Лист 272, 3.

(30) Св. Вас., Лист 212, 2.

(31) Лист 244, 9.

(32) Там же.

то знову зближався до правди, проголошеної на Нікейськім соборі. Між безчисленними формулярами, що їх видали релігійні спори того часу, нема, так сказати, ні одного, якого він не підписав би. Прихильник і біглець усіх партій застає загадочною особою; хиткий, трудний до зрозуміння, що по черга тішився всією любов'ю та стягав на себе всю ненависть. Як вірний у першій, так неспособний до другої; Василій довго не переставав ручити за Євстатія. В своїй правоті він не міг припустити, що б чоловік, якого чесноту вважав несхитною, міг змінити погляди щодо науки віри. Аскет закривав перед ним підозрілого вчителя і непевного віроісповідника. Так, отже, в католицькім дусі тлумачив він всі хибні кроки Євстатія, дальше з ним зносився, коли інші від нього відвернулися, та домагався від нього доказів вірності Церкві, не так, щоб самого себе упевнити, як радше, щоб позискати опінію католицьких єпископів для приятеля, якого, як думав, зле розуміли.

Цим міг він пригадати зasadу, що її перейняв від св. Атанасія, найславнішого борця божественного Слова: якщо хтось вирікся науки Апія і визнав віру, проголошену в Нікеї, такого треба прийняти без вагання (33). Отже Євстатій у Римі, 366 року, перед папою Ліберієм визнав свою віру в науку схвалену в Нікеї; в 367 р. його правовірність, після подібного визнання, признали на соборі в Тіяні (34). Належало, отже,уважати її за дійсну, аж доки не докажеться противного. Але ревність Василія пішла дальше. Зaproшений в р. 372 Теодотом, єпископом Нікополя і митрополитом Малої Вірменії, прийти та взяти участь у торжестві його церкви, по дорозі задержався він у Севастії з наміром одержати нові докази правовірності Євстатія. Після двовідної розмови з ним прийшло до згоди в усіх точках і Василієві не ли-

(33) Св. Вас., Лист 204, 6.

(34) Лист 244, 5, 7.

шалося, як тільки побігти до церкви і подякувати Богові. В безінтересовній радості свого серця він написав тоді до Теодота та просив самому уклести письмо, яке підписав би Євстатій. Однак Теодот, якого недовір'я було невилікувальним, відказався це зробити і навіть заявив Василієві, що не дуже собі бажає тепер його відвідин. Василій дуже сумний вернув до Кесарії. В рік пізніше мав він нагоду стрінутися з Тесдотом. Він робив йому гіркі докори за те, що він у минулім році був у Євстатія, який тепер перечить, немов би він зробив був якусь згоду з Василієм. Василій оставпів. « Як, — закликав він, — Євстатій, що його знова ворогом усякої ложі, що жахався її і в найменших речах, смів би зрадити правду в справі так великої важги? Я піду до нього, я предложу йому символ правдивої віри, якщо він його підпише, даліше буду з ним в єдності, якщо відкіне, — і я зі свого боку відлучуся від нього ». Успокієній тими словами Теодот, запросив Василія відвідати його в Нікополі. Але ледве він приїхав, його господар охоплений своїми сумнівами, прийняв його зі зневажливим холодом, обкинув його зневажливими закидами, відказався його спомагати, як це обіцяв, в його місії в Арmenії. Василій від'іхав зажурений (35).

Ніяка зневіра не могла оступити Василієвої любові, ніяка кривда не могла втомити його терпеливости. В його очах першим обов'язком було « зробити все, щоб не відчужувати від себе тих, яких віра була недосконала, — але, навпаки, занятися ними, після давних законів любови нести ім усяку потіху з повним любови милосердям і ставити ім перед очі віру Отців, щоб довести їх до єдності » (36). Наступного року він осягнув те, що Євстатій підписав віроісповідання вповні католицьке. Забуваючи на лиху поведінку Теодота, він по-

(35) Лист 99.

(36) Св. Вас., Лист 128.

спішив доручити йому цей документ, що мав привернути честь Севастійському єпископові (37). Однак, в наслідок якогось дивного духового скривлення, він вибрав якраз ту хвилю, щоб зірвати з Василієм. Мимо обітниць, він відмовився приїхати на синод, що його скликав Василій. Він написав йому, що зриває з ним лучність та почав шарпати його славу, так прилюдно як і приватно, закидуючи йому гордість і підсугаючи еретичні гадки про св. Духа. Без усякої вже міри він поширив по всіх провінціях Сходу памфлет на Василія; вкінці, з наміром показати, що Василій став аполінаристом, він вигребав звідкись лист Василія до еретика Аполінарія, лист писаний з чистої чесності, ще в часах, коли один і другий були світськими, а погляди Аполінарія були ще без закиду. В тім часі безнастаних спорів, правовірні, часто обманювані, були примушенні дуже старанно чувати над своїми зносинами і бути дуже обережними в оцінці ріжких поглядів і осіб: отже того роду письмо, скріплене якимсь ушкодженим або підробленим текстом, мало, по думці ворогів Василія, скомпромітувати його в очах недумаючих людей і подати його за покровителя еретика (38).

Це негідне поступування розвіяло наприкінці привиди Василія. Він став, як сам каже, німий з дива, мов громом вражений, міркуючи, якою глибокою була облуда Євстатія та в який спосіб він через увесь час вкрадався в його довір'я ». Він пригадав собі тоді, що Євстатій був учнем Арія, — згадуючи на оцю народню пословицю: « Єтіопець, каже вона, не може змінити краски своєї шкіри ані пантера цяток своєї шерсти ». Однак душа його була потрясена, як це буває з простими душами на вид лукавства. « Мое серце стиснулося, язик затинався, руки стратили силу, відвага ослабла; я ма-

(37) Лист 125, 130.

(38) Лист 130, 131, 224, 244.

лощо не зненавидів людського роду та не присудив його неспосібним любити, на думку про того чоловіка, що зберіг себе чистим від дитячих літ до старости, а через нікчемні причини посунувся аж до того, що забув про те, що знов про мене, і дав віру найпідлішим очорненням. Чого ж не мав би я права думати про інших людей, з якими я не виміняв стільки заяв приязни, і які не дали мені так багато доказів чесноти? » (39) Але Василій не був із тих, що то перед лицем найлютиших досвідів упадають на дусі або гніваються. « Молися за мене, — писав він до Теодота, — щоб Господь дав мені ласку не піддатися гнівові, зберегти любов, що завжди є опанована і без гордині. Дивись, як ті, що її не мають, переступають межі людянosti та негідно поступають, зважуючись на речі, для яких давні віки не мають приміру » (40).

Св. Василій дав тоді чудесні докази терпеливості. Через три роки мовчки терпів він « бичування очорнень », вдоволяючися тим, що Бога брав за свідка своєї невинності. « Ісусъ же молчаше ». Лише, коли вже боявся, що ця мовчанка стане нагодою до згіршення, рішився її перервати і вислав оправдуюче письмо до всіх монахів своєї епархії (41). Потім пішов лист з поясненнями, зворушливий своюю покорою, написаний до єпископів одної Понтійської округи (42); інші до мешканців, до духовенства і до перших осіб в Неокесарії, які — як це зі смутком він бачив — від кількох літ давали послух бретикам і віддалялися від нього, що був прив'язаний до них і до їхнього міста так численними споминами з дитячих літ (43). Мав він ту потіху, що

(39) Св. Вас., Лист 130.

(40) Лист 244.

(41) Лист 226.

(42) Лист 203.

(43) Св. Вас., Лист 126, 204, 207, 210, 211.

привернув до єдності зі собою Понтійських єпископів, але, навіть покликуючися на достойну пам'ять своєї бабуні Макрини, не міг добитися перемоги над упередженнями своїх давніх Неокесарійських співгородян. Самі події, однак, поволі його оправдували; він бачив, як його невірний друг Євстатій, щораз більше потопав у блуді і щороку все дальше віддалявся від католицької правди та закінчив тим, що коло 375 або 376 р. відверто шукав єдності з аріянами (44). Провидіння краще відплатилося пам'яті Василія, поставляючи, після смерті чи зложення Євстатія 380 р., на престолі Севасті — Петра, наймолодшого брата святого єпископа Кесарії.

(44) Лист 237, 257, 263.

Розділ VI ЗНОСИНИ З ЗАХОДОМ

Ми вже сказали, що досвіди Василія зливаються з досвідами християнського Сходу. Цю « журбу про всі Церкви », що про неї говорить св. Павло, він носить зі собою всюди: вона забирає половину любові і розчарувань його життя. Ніщо ліпше цього не показує, як його зусилля покликати на поміч східним християнам, розділеним між собою і гоненим Валенсом, — західній Церкви, що за панування Валентиніяна I тішилися миром.

В першій добі християнського гоніння за часів Константія східні Церкви дістали бути від західних ширу піддержку. Папа Юлій I, його наслідник Ліберій дали захист правовірним вигнанцям. Прогнаний із Олександриї св. Атанасій, прийшов « предложити свою справу » Римській Церкві. Папа осудив його противників, « в ім'я церковної карності, відмовляючи їм права рішати про щонебудь без затвердження Римського архибрея » (1). Атанасій провів три роки в тіні престола св. Петра. В тім самім часі склонилися тутечки спіскопи і священики Тракії, Келисирії, Фенікії, Палестини, Єгипту, прогнані аріянами. Папа, що перед нього вони занесли свою справу, « силою першенства Римської Церкви відіслав їх на Схід, заосмотрених у листи, що привертали їх на їхні престоли й осужували тих, що звідтам їх прогнали » (2).

Ставши здобиччю ще жорстокішого гоніння за Валенса, східні Церкви знову звернули свої очі на Римський Престол і на Італійських та Галійських спіскопів,

(1) Сократ, *Іст. Церк.*, II, 17; Созомен, *Іст. Церк.*, III, 10.
Пор. св. Атанасій, *Апологія* II.

(2) Сократ, II, 15; Созомен, III, 8.

що, за прикладом Риму «заховали ненарушеним і не-зісованим депозит віри, переданий від Апостолів » (3). Вони просили — боронити їх від сретиків і, рівночасно, усунути їх внутрішні незгоди. Головним був роздор, що від кількох років ділив Антіохійську Церкву. Був він тим більше болючий, що оба єпископи, між яких католики ділили свій послух, були один і другий кріпкими оборонцями правовір'я і людьми визначної чесноти: один Мелетій, прогнаний Валенсом за віру, мав за собою прихильність Азійських Церков і зачислявся до найліпших приятелів св. Василія; другий Павлин, що його гонителі пощастили « через його велику побожність » (4), був добре бачений в Єгипті, на Сході і в Римі.

Вже 371 р. Василій повідомив Мелетія про свій намір післати диякона Доротея до Риму. Католики з двора Валенса, з якими він утримував зносини, відказуються в чімнебудь помогти і уважаються щасливими, що гоніння не є ще лютіше. Треба було зробити, щоб єпископи Заходу виступили в обороні. Василій передав Мелетієві письмо, що його наміряв дати своєму послові, та просить Мелетія, зі свого боку, заосмотрити його своїми листами і вказівками (5). Рівночасно пише він до св. Атанасія, що його ніколи не бачив, але його дійсно почитає (6), і просить підперти цю місію свою великою повагою (7).

Василій числиТЬ, що славний Олександрійський учитель, такий могутній у вічнім місті, радо скоче поручити там за диякона Доротея. Він буде благати папу Дамаза, щоб вислав на Схід не відпоручників синоду, що може спричинити труднощі, але своїх особистих пред-

(3) Св. Вас., Лист 243, 3.

(4) Сократ, *Істор. Церк.*, IV, 2.

(5) Св. Вас., Лист 68.

(6) Лист 80, 154.

(7) Лист 66.

ставників. Він буде просити папу вибрати людей лагідних і неподатних, що вміють говорити, та спосібних привести назад до єдності заблуканих. Між речами, які поручається ім принести з собою, будуть акти про те, що на Заході зроблено, щоб повалити еретицькі постанови собору в Ріміні і також декрет осудження блудів Маркела з Анкири, що в Римі ще не були осуджені. Одним зі завдань їх посольства буде усунути схизму, що ділить Антіохійську Церкву. Однак з моральними прикметами конечними, щоб звершити це багатогранне діло релігійного замирення, висланці Дамаза повинні лучити фізичну видержливість, потрібну, щоб перенести труди довгої подорожі. Подорож повинна відбутися морем, щоб вони могли приїхати без галасу та заскочити противників миру (8).

« Оскільки мое мале знання речі дозволяє мені бачити, — пише Василій, — думаю, що наші Церкви не мають іншої дороги спасіння. Якщо Західні скочуть показати нам стільки ревности, скільки в себе її виявляють, щоб викорінити єресь, може вийде з того якесь добро, бо цісар буде боятися їх числа, їх однодушності, а нарід піде за ними » (9).

Легко віднайти в цім листі до св. Атанасія загальні риси меморіялу, що мав бути предложений папі. Лист, що мав його супроводити, є довгий і чутливий, повен заразом пошани і довір'я до наслідника св. Петра.

Василій наперед представляє Дамазові релігійну недолю Сходу, « тобто країн, що тягнуться від Іллірії до Єгипту ». Там очікують з тухою овочів милюсердя папи. В давні дні любов Римської Церкви багато разів помагала Сходові. Тому сто літ папа св. Діонісій післав був багаті милостині Кесарійській Церкві, знищений варварами; його листи потішили вірних, а його пожертви

(8) Св. Вас., Лист 66.

(9) Там же.

викупили багато невільників. Сьогодні йдеться про душі! Це полонені спрессю, що їх треба визволити! Християни Сходу відчувають вже потіху і відвагу на думку, що Дамаз хоче ім помогти. О, коби він ласкаво схотів післати мужів спосібних поєднати роз'єднаних і привернути злку між Церквами або бодай познайомитися з їх положенням і повідомити його, хто є справником замішань, а кого повинен він допустити до злки зі собою (10).

Прийшовши до Риму, Доротей, здається, застав єпископів з Італії, Галії й Іллірії, зібраних на собор (11). Він вернувся на Схід наступного року в товаристві відпоручника Західних — Медіолянського диякона, Савина. Вони оба принесли синодальний лист єпископів, заадресований до св. Атанасія. Він поспішився передати його св. Василієві. Не маємо його тексту, ані не можна відгадати його змісту. Знаємо тільки, що він містив визнання віри і долучував сердечні заяви співчуття.

Св. Василій почувався до обов'язку подякувати своїм товаришам зі Заходу. «Ваші слова, пише він, принесли трохи радости моїй душі». Однак він іх просить успішніше помогти східним Церквам. В них «усе валиться». На місце прогнаних пастирів вовки вдираються до вівчарні. «Старці плачуть, порівнюючи теперішність з минувшиною; молоді ще більше нещасливі, бо не знаючи того, що було, призвичаються до того, що є». Всюди старі правди в погорді, передання в забутті, видумки новаторів — законом: «нема вже богословів, а тільки зручені мистці слова». О, коби правдива наука про Пресвяту Тройцю врешті назад вернулася стараннями тих, «що ім Господь дав заразом і правду і свободу» (12).

(10) Св. Вас., Лист 70.

(11) Теодорет, *Iст. Церк.*, II, 17.

(12) Св. Вас., Лист 90.

Крім спільнотного листа післанці принесли ще багато поособінних листів: одного з них написав до св. Василія Валеріян, єпископ Аквілеї. Цьому то побожному і вченому достойникові, що його єпископське місто від багатьох літ було осідком цілої громади тлумачів св. Письма, між якими мав першенство св. Еронім, — Василій відповів із великою сердечністю: « Великий у нас голод на любов, о високодостойний брате », кличе він. Для нього — велика радість знати, що Західні є нерозривно злучені в правді та свободні в її голошенні без перешкоди. На Сході здорова частина населення, ще прив'язана до віри батьків, упадає на дусі і чується втомленою. Якщо світ має ще існувати, то відродження віри прийде для Східних від Західу, від його наук, від його молитов, від його прикладів (13).

Хоч як у собі зворушлива ця виміна взаємної зичливості, проте лишилася вона без висліду. Василій і його приятелі очікували від папи і західних єпископів помочі більше практичної, не бувши, однак, у силі виразно і ясно вказати їм засобів. Він рішив, що у відповідь на лист західних єпископів диякон Савин занесе збірний лист головних правовірних єпископів Сходу, щоб добре зазначити однаковість поглядів на всі питання, вже вирішені, і пригадати ті, що чекали ще на розв'язку. Мелетій, тоді втретє прогнаний, мав його написати.

В тім листі, що мав підписи тридцять двох єпископів, між ними Євсевія зі Самосати, Василія, Григорія з Нісси, Григорія з Нааіянау, дзвенить ніжна скарга, що досі не одержано вижданої помочі. Однак достойні підписані надіються, що посередництво західних Церков буде більше чинне, коли там ліпше все пізнають. Потім слідус дуже темний образ релігійного стану на Сході. Чого тепер просяєть з'єдинені єпископи у своїх товаришів, це вже не щоб післати їм мале число відпоручників, але са-

(13) Св. Вас., Лист 91.

мим прийти негайно і численно до них на синод. « І так до особистої вартості висланників долучається сила і по-вага, що іх дас число, і тоді буде можна укріпити віру, схвалену в Нікеї, прогнати ересь, привернути Церквам мир, довести до згоди тих, що в серці так само думають ». Ці останні слова натякують на роздор в Антіохії. Лист, трохи даліше, вертається до цього в зовсім ясних словах. « Найбільше гідним співчуття є те, що здорована частина народу розділилася проти себе. Ми подобаємо на мешканців Брусаляму за Веспазіяна, що рівночасно терпіли облогу ізвозні і були здобиччю ворожні внутрі. Ми також мусимо боронитися від врагів, та ми докраю знемоглися через іншу війну, що її провадять правовірні ». Лист кінчується повною і цілковитою згодою на визнання віри, що було в синодальнім листі Західних (14).

Однак, без огляду на обосторонну добру волю, справи непоступили наперед. Рік 373 пройшов, мабуть, на переговорах, яких головним речником був один латинський священик Санктісімус. Він приніс якийсь меморіал чи формуляр, що відповідає на спільній лист Східних. Василій заявляє, що є готов підписати це письмо, що його Санктісімус, якого ревність є неструджена, подасть до підпису іншим достойникам і віднесе на Захід. На прохання Євсевія зі Самосати Василій іще раз пише до Мелетія та просить його уложить новий лист, що буде долучений до цього письма (15). Цей лист імовірно є між перепискою св. Василія під числом 242. Мелетій оглядно жалується знову на малу поміч. « Ми часто в наших досвідах надіялися на Вас, Високодостойні Брати; опісля заведені в наших надіях ми сказали в псалмопівшем: Я очікував, хто би співчував і ніхто не прийшов, — хто би потішив мене і я нікого не знайшов ».

(14) Св. Вас., Лист 92.

(15) Лист 120.

Відтак іде образ, вже стільки разів накреслений, руїни східних Церков. « Вершок нещастя — в тім: нарід, покидаючи доми молитви, громадиться на безлюдді. Печальне видовище: невісти, діти, старці, недужі на дощі, снігу, вітрі, серед льоду в зимі або серед літньої спеки перебувають надворі, нехотячи брати участі в зібраннях аріян ». Цей опис природно пливе з-під пера Антіохійського єпископа: — після першого прогнання Мелетія його вірні збиралися в печерах, щоб не приставати з аріянином Євзоєм (16). Зрештою лист написаний в цілком загальних словах, імовірно до нього був доданий меморіял, що обговорював подрібно справи, які належало полагодити.

Василій висказав був намір більше не писати (17). Однак ревність пірвала його і натхнула йому новий лист до єпископів Італії і Галії. Хоч це монотонно наводити такі цитати, годі не повторити його дуже докладного опису нещастя, спричинених аріянським гонінням. « Пастирі на вигнанні, стада розігнані і, що сумніше, нарід відмовляє жертвам імені мучеників, тому що гонителі себе називають іменем християн. Найтяжче карається тільки один злочин: вірність батьківському переданню. Хто в тім винен, того проганяють з вітчизни, засилають на безлюддя. Між тим, як жадного проступника не засуджується без доказів, вистачить найлегша клевета, щоб проголосити засуд на єпископа і передати його на кару. Декого пірвали вночі, повели в далекі краї, не ставивши його до очей позовників, ані навіть перед лице суддів. Священики, диякони тікають: духовенство чиєльно тане... дні радості змінилися на дні жалоби; нема вже єгомаджень християн, нема проповідників, нема побожних чувань, нема духовних радощів. Доми

(16) Сократ, *Іст. Церк.*, IV

(17) Св. Вас., Лист 129.

молитви позачинювані, престоли — стоять без жертв (18). Дітей виховують у безбожних науках... Учать про Тройцю знеславлену, в якій Син не мав участі в Божій природі, а св. Дух є соторінням... Душі незрячі привикують до тих богохульств. Хрестячи, гостинно приймаючи подорожніх, відвідуючи хворих, щиро потішаючи нещасних, уділяючи тайни—єретики втискаються між народ; зло так поступає, що коли поспішно не спиниться його, непотрібно буде привертати свободу католикам: багато зведених довготривалим блудом вже не вернуться до правди » (19).

Св. Василій боїться, щоб ця зараза не поширилася. « Ересь — це зажерлива звірюка: можна побоюватися, щоб, пожиравши на наших Церквах, вона не вдерлася потому до ваших здоровіших і ліпше захоронених » (20). Певно, щоб спинити цю заразу, духовні орудники є ліпші від усіх інших. Однак свіжий досвід показав, що вони часто є менш успішні і передусім не так скорі, як цього сподівалися спочатку. Василій тепер думав про посередництво іншого роду. На Сході сила ересі є в тім, що вона вміла позискати для своєї справи цісарську владу. Володар, що панув на Заході, старався, навпаки, дбайливо запевнити своїм підданним релігійний мир. Однак він завжди уникав того, щоб основно заняться справою та стати рішучим оборонцем правовірності. « Це річ єпископів », відповів одного дня Валентиніян комусь, що просив його заняться релігійними спорами (21). Якщо удалося б осягнути, щоб він покинув свою здержанливість і ужив своєго права, яке уважає невластивим, і побудити його до співчуття з католиками Сходу, — вони напевно будуть урятовані. Валентиніян все може

(18) Лист 243, 2.

(19) Св. Вас., Лист 243, 4.

(20) Лист 3.

(21) Созомен, *Iст. Церк.*, VII, 7.

над своїм братом Валенсом, що завдячує йому престіл. До цього діла Василій запрошує тепер єпископів. « Ми просимо передусім, пише він до них, щоб, стараннями вашої доброти, було повідомлено про безлад наших справ цісаря, що володіє над частиною землі, яку замешкуєте » (22). Цей заклик не дійшов відразу до тих, що до них був звернений. Письмо Мелетія, що йому Санктісімус ревно збирав підписи, переписку єпископів, а особливо лист Василія мав занести на Захід священик Доротей (імовірно інший від диякона того імені). — Однак його подорож сильно затягнулася через зиму і розбішак, що непокоїли цілий край від Кападокії аж до Константинополя. Своєчасно виринуло питання, чи не приdatи йому за товариша Григорія з Нісси, без сумніву, щоб додати більше близку цьому посольству. Василій так не думав: лагідність і простота його брата, що мало був обзайомлений з двірськими звичаями, не видавалися йому відповідними, щоб говорити з « чоловіком, поставленим на високім престолі, звідки ледве чи чуб тих, що здолу говорять йому правду » (23). Ця бесіда, що, очевидно, відноситься до папи Дамаза, дивує нас по такім сердечнім листі з 371 р.: — це перший об'яв непорозуміння, що потриває якийсь час, а його причиною був передусім ріжний спосіб оцінювання справи Антіохії (24). Буги може також, що Василія гнівила повільність, з якою в Римі розглядали так численні питання про науку й особи, що в'язалися з релігійним успокінням Сходу (25). Воно, однак, зробило нагло великий крок наперед, до чого імовірно причинилися листи, що іх Доротей вкінці приніс на Захід.

Коли цей посол Східних вернувся до Азії, в 375 р.,

(22) Св. Вас., Лист 243, 1.

(23) Св. Вас., Лист 215.

(24) Лист 214, 216, 263.

(25) Пор. Duchesne, *Eglises séparées*, 1896, стор. 186.

відбувся собор в Ілірії, де Валентиніян під той час мешкав. Тут іще раз осуджено аріянізм. Отці вимогли рівночасно на Валентиніянові те, що він переслав до Азії розпорядження, якого зміст передав нам Теодорет (26). Цей акт закаює еретикам покористовуватися поглядами володарів для поширювання своїх блудів; заборонює їм якнебудь переслідувати «тих, що ліпше служать Богові, як вони, і мають чистішу віру»; привертає католикам повну свободу. Є це ясне відкинення політики Валенса, втягнене до законодатного документу, на якім Валенс мусів покласти свій підпис біля підпису свого брата.

На нещастя наказ, добутий проти всякого сподівання від байдужого лібералізму Валентиніяна, не мав часу принести своїх овочів. Валентиніян умер перед кінцем 375 р., лишаючи Валенсові свободну руку на Сході. Гоніння продовжaloся і стало, мабуть, тим нагальніше, що аріани могли думати на хвилю, що воно спинилося. Навіть Кападокія, захоронена особистим впливом Василія від пам'ятної стрічі з Валенсом, стала знову здобиччю еретиків.

На іх чолі стояв намісник провінції Демостен. Якщо ця особистість є одною і тою самою що й колишній за-відатель цісарської кухні, що з ним Василій провадив колись дотепом приперчену розмову, то можна думати, що він був радий, що накінець дасть волю своїй уразі. Бачимо, як він громадить соборчики аріян в Анкирі, опісля в Нісси, — шле вояків, щоб арештувати св. Григорія з Нісси, брехливо обвинувачуючи його так, що він заledве мав час утекти і скритися, — примушує ціле Кесарійське духовенство, без огляду на його привілеї, до обов'язків податкової курії, — накладає ті самі тягарі на Севастійське духовенство, що було в єдиності з Василієм. Говорено отверго про скликання со-

(26) Теодорет, *Іст. Церк.*, IV, 8-9.

бору, на якім усунено б Василія. Багато єпископських престолів на провінції насильно обсаджено єретиками, інколи людьми зіпсованими, як той, що його єретики поставили на місце Григорія з Нісси. Дуже тяжких насильств на правовірних священиках і учителях допускалися ті, « що орудують цісарською владою ». Над одним вірним, що не хотів бути в лучності з накиненим єпископом, так дуже змущалися, що вмер від ран. Гоніння, яке в багато провінціях не уставало, вибухло якраз там, де видавалося приспаним (27).

Св. Василій описав те гоніння в двох листах з 375 р. до своїх приятелів, Амфілохія й Євсевія зі Самосати. Один із них кінчиться дуже гіркими скаргами на « гординю » Західних. Завжди засмучений тим, що вони ставали по боці Павлина проти Мелетія, Василій відносить до них стих, вложений Гомером в уста Діомеда: « Ліпше було його не просити: чоловік це гордовитий » (28). Нема документів про якесь означене діло, що дало притоку до цих докорів. Слухно можна дивуватися їх живості. Однак треба тямити, що вони є в зовсім довірочнім листі, писанім до сердечного друга. В одній із найболячіших хвиль свого життя, ставши свідком своїх знівечених, найдорожчих надій, бачачи, як гоніння знову запалюється зі всіх боків і досягає його другів і кревних, святий єпископ дає волю своєму серцю, не відмірюючи сили слів, що не були призначенні для прилюдності.

При кінці цього листа Василій показує намір написати до « голови хору », то є імовірно до Дамаза, без « офіціяльних форм » і не входячи в подробиці справ, щоб через нього остерегти Західних про блуд, що його поповнюють браком уваги і зглядів для людей досвідчених покусою і немов глузуючи з їх нещастия. Але, ма-

(27) Св. Вас., Лист 225, 226, 231, 237, 239, 244, 248, 250, 251.

(28) Св. Вас., Лист 239, 2.

буть, він не перевів цього наміру, що зродився під хвилю перехідного зворушення. Навпаки бачимо, як він пише не до св. Дамаза, але до «Західних» взагалі, чи то при кінці 376 чи то наступного року, довгий лист в сердечнім і згідливім тоні. В нім доносить, що аріянська ересь перестала бути найбільшою небезпекою для душ, до тої міри тепер вона в собі обезпечена; однак він їх просить з належною собі повагою перестерегти східні Церкви та розбудити їх чуйність на блуди більше тонкі і новіші, поширювані Євстатієм зі Севасті і Аполінарієм. Він їх просить дуже скромно, висказати свою гадку про справу Павлина з Антиохії, який крім неправильного, як припускають, свого вибору, мав поділяти або толерувати блуди, приписувані Маркелові з Анкири.

Цей лист є відповіддю на обіжник, що його принесли зі Заходу невтомимі Доротей і Санктісімус. Він то свою мовою, пронизаною любов'ю та співчуттям, усмірив біль, який Василій надмірно відчував. «Хоч наші рани, пише він, однаково живі, то потішає нас трошки гадка, що лікарі є готові принести, якщо обставини прихильно укладуться, сильний лік на наше лихо. Тому то ми здоровимо вас іще через очіх дорогих післанців і вас заохочуємо, як Господь дастів вам спосіб нас відвідати, зробити це негайно. Відвідати недужих, це одно з найбільших діл милосердя. Якщо ж добрий Бог, мудрий керманич нашого життя, заховає це добродійство на інший час, то бодай напишіть все, що тільки можете написати, щоб потішити засмучених і двигнути зламаних. Численні є розколини в нашій Церкві і через це маємо великий смуток: ми не очікуємо іншої помочі, як тільки тої, яку Господь нам пішле через вас, що з такою щирістю Його величаєте» (29).

Можна би легко виказати, як сердечні були зносини, що відтепер усталилися між св. Василієм і західними

(29) Св. Вас., Лист 263.

його товаришами. Пишучи до Єгипетських єпископів, ісповідників віри, що, на його думку, за легко прийняли до єдності з собою учеників Маркела з Анкири, Василій каже їм, що вони, заки це зробили, повинні були впевнитися, чи така була гадка західних єпископів (30). Іншим разом він жалується в листі, висланім до наслідника св. Атанасія, Петра з Олександрії, тоді вигнанця в Римі, на розмову, яку він провадив проти його друзів Євсевія і Мелетія: робить він це з дуже великою чесністю та, згадуючи Дамаза, він називає його « Високодостойним єпископом » (31). Велика є його радість із-за вибору св. Амбросія на престіл Медіоляну; він відгадав будучину цієї великої людини: зоря східної Церкви заки загасне, вітає нове світло, що сходить над західною Церквою.

Св. Амбросій написав до Василія прохання позволити перевезти до Медіоляну мощі свого попередника, Діонісія, що, прогнаний за віру, вмер у Кападокії коло 359 р. Василій радо дав прошене позволення (32). В своїй відповіді до Амбросія він хвалить Медіолянських духовників, що мали спровадити цінний депозит, підносять скромність їхньої поведінки, повагу їх обичаїв, вимовну бесіду, якої уживали, щоб зломити опір священиків, дияконів, вірних, що вагалися дозволити на відчинення гробівниці ісповідника віри. Ті, що недавно були господарями для прогнаного і власними руками зложили його до гробу, бажали самі його звідтам взяти і плакали, немов би хто забирає їм мощі їх батька або

(30) Лист 265, 3.

(31) Лист, 266, 2.

(32) Такі переносини були досить часті. В 374 р. Асколій, єпископ Солуня, в порозумінні з Римським вождем Сараном висилає до св. Василія мощі мученика Сави, якого замучили за віру Готи в 372. Св. Вас., Лист 164, 165; і Ер. Eccles. Gottiae, у Ruinart-a; *Acta martyrum sincera*, 1689, стор. 674.

їх опікуна (33). Василій не хоче пропустити так доброї нагоди, щоб, не висказати Амбросієві як провидінним є його несподіваний вибір, що проти його волі поставив його на однім із найбільших престолів Заходу.

« Бог у всіх часах вибирає тих, що йому подобаються. Він взяв пастуха та поставив його на чолі свого народу; він вілив свого Духа на козопаса Амоса і зробив його пророком. Тепер у королівськім місті він бере правителя цілої провінції, високого, так своїм духом як уродженням і багатством, голосного між усіма близьком красномовності і віддає йому Христове стадо. Насамперед, отже, Божий чоловіче! Не від людей ти отримав і навчився Христового Євангелія; сам Господь взяв тебе з-поміж суддів землі і посадив тебе на престіл Апостолів. Борися добрим подвигом! Уздоровляй хворих у народі, якщо хтось знайдеться діткнений аріянською заразою. Відновляй давні дороги отців і старайся скріплювати частою перепискою цю взаємну дружбу, під яку ти поклав підвалини. Тим чином будемо могти духом бути сусідами, хоч великих просторів ділять нас на землі » (34).

I справді сусідами духом були собі ці два великих мужі, що себе розуміли, хоч себе особисто не знали. В письмах і бесідах Амбросія є щось більше як подібність гадок, є тут видимі сліди Василієвого впливу. Однак більше щасливий, як Василій, Амбросій могли успішно уживати для поліпшення відносин між Церквою і державою тих великих прикмет володарських, що їм обом були спільні.

(33) Св. Вас., Лист 197, 2.

(34) Св. Вас., Лист 197, 1.

Розділ VII ОСТАННІ РОКИ

Кінець життя св. Василія був роз'яснений великою радістю. Він, що покірно приписував своїм гріхам те, що події аж дотепер ставали впоперек усім його надіям (1), бачив, як накінець вони здійснюються. Коли він умирав, католики всюди тішилися миром. Тиранія, що її виконували аріяни від 47 літ, була зламана. Витиснені з-над берегів Дунаю Гунами, — що в історії тоді перший раз з'явилися, — Готи одержали від Валенса в 376 р. дозвіл перейти ріку і поселитися, як ленники, в межах ціарства. Але безправство деяких Римських старшин викликало бунт. Розпочавши боротьбу, заляяли вони Тракію, під час коли інші Готи, що як помічне військо стояли заливою в Адріянополі, врадили і злучилися зі своїми земляками. Валенс, про це повідомлений, просив помочі свого небожа Граціяна, що на Заході вступив на престіл після Валентиніана.

В 377 р. під Саліцієм прийшло до кривавого бою між Готами і Римлянами, якими проводив приятель Василія (2), князь Траян. Перемога була нерішена. Валенс, що тоді перебував в Антіохії, рішився покинути це місто. Він удався до Константинополя, де народ, занепокоєний поступом наїзду, прийняв його досить зле. Валенс звалив свій гнів на Траяна, винного тим, що не переміг, і відібрав йому начальство. Оповідають, що Траян відважився йому відповісти: « Це не я, пане, став переможеним. Ти сам віддав перемогу в руки варварам і, виступаючи проти Бога, ти з'єднав ім Його поміч. Тому, що ти видав Йому війну, Він став по стороні твоїх

(1) Св. Вас., Лист 266.

(2) Лист 148, 149.

ворогів. Чи не тямиш тих, яких ти прогнав із Церков і тих, яких там поставив ти учителями ». Інші вожді, між ними Віктор, що був також приятелем Василія (3), півердили ці слова (4). Не зворушений цим Валенс, віддав провід армії князеві Севастіянові. Хоч він і визнавець маніхеїзму, то був одним із найжорстокіших гонителів і тому двадцять літ назад тяжко знущався над католиками, під час винесення на Олександрійський престіл, на місце Атанасія (5), єпископа-інtrуза Григорія: — це той сам вождь, що 362 р. разом з Прокопом полководив під час Перської віправи Юліяна над допоміжною армією, на яку він даремно очікував (6). Кілька дрібних перемог додали відваги Валенсові. Не чекаючи на прихід Граціяна, що припізнivся через переможні бої з Алеманами, він рушив в 378 р. під Адріянопіль, біля якого розтаборилася армія Готів. В битві 9 жовтня під мурами цього міста цілком розбито Римлян. Згинули найліпші іх полководці, між ними і Траян, якого смілу відповідь ми навели. Валенса тяжко ранено. Оповідають, що в поспіху занесено його до одної хати і що Готські жовніри не знаючи, хто в ній є, пустили її з димом (7).

Сумний кінець Валенса, проте, не вкинув ціарства в небезпеку. Наїзд заломився на молодечій хоробрості Граціяна, і незабаром на знанні воєнного мистецтва Теодосія. Але заки ще мудра і безінтересовна політика попкликала його до участі в ціарській владі, релігійний мир вже був привернений. В останніх місяцях панування Валенса, зайнятого війною, гоніння майже всюди само зі себе устало. Петро з Олександрії вернувся до

(3) Св. Вас., Лист 152, 153.

(4) Теодорет, *Icm. Церк.*, IV, 30.

(5) Св. Атанасій, *De fuga*, 6.

(6) Аміян Маркилин, XXIII, 3; XXIV, 7.

(7) Той же XXXI, 4-13.

свобі єпископської столиці, несучи від папи Дамаза листи, що потверджували його вибір; нарід прогнав єпископа-інtrузa, якого аріяни поставили на його місце (8). В Константинополі католики, гноблені від 38 літ аріянською партією і зведені до малого числа, очікували смерті Валенса, щоб піднести голову. При кінці 378 р. вони розпочали переговорювати з Григорієм з Назіанзу, щоб він займився їх Церквою і підніс її з руїни; прихильну відповідь, яку він дав на їх настоювання, було укладено ві св. Василієм (9). Більша частина прогнаних вернулася щойно тоді, коли Граціян проголосив закон, що привертав повну свободу вірним і ударяв по найбільше небезпечних братиках (10). Василій мав тоді потіху так дуже пожадану, почуті про поворот до Самосати свого дорогого Євсевія, після заслання, повного небезпек, до Тракії, спустошеної війною (11).

Коли ті радісні вісті прийшли до нього, святий єпископ Кесарії був уже на смертній постелі. Хоч мав лише 49 літ, — праця, піст, недуга, досвід зробили з нього старця. Він чув свій близький кінець. Останні дні пройшли йому на тім, що давав своїм вибраним учням останні наставлення, в яких показав питому собі ясність і силу. Потім, тому що деякі з них не отримали свячення дияконату або священства, він зібрав сили, щоб їм іх дати. Тим часом вістка про його здоров'я розійшлася по Кесарії, де так був люблений. Ціле місто незабаром облягло єпископське помешкання. Люди плачали, молилися: кожний радо відступив би зі своїх днів, щоб додати до днів коняючого. «Були й такі, кажуть нам, що іх гадка про близьку його смерть робила не-

(8) Сократ, IV, 25; Соzомен, VI, 29.

(9) Св. Григ. з Наз., Бес. XLIII, 2; пор. Tillemont, *Mémoires*, том IX, ст. 707, увага XXXIII, про св. Григорія.

(10) Сократ, V, 2; Соzомен, VII, 1.

(11) Св. Вас., Лист 268.

мов божевільними ». Святий говорив іще з тими, що його окружали. Він пригадував їм науки, що їх проповіддав ціле своє життя; заохочував їх ставати ліпшими. Накінець голос його ослаб і, шепотом повторяючи з останнім віддихом слова псалма, промовив: « Господи, в руки Твої передаю духа моого », — він помер (12) 1 січня 379 р. (13).

Його похорони, що ім проводив Григорій з Нісси, були тріумфом. Духовенство несло відкрите тіло Василія. З усіх усюдів тиснувся нарід, одні старалися зарвати хоч ниточку з його оджі, другі — діткнутися рукою його труни; були й такі, що напиралися, щоб в переході її тінь упала на них або цілували землю куди переходили ті, що його несли. Товпа, що йшла передом і позаду за святим тілом покійника, наповняла по черзі вулиці, майдани, присінки міста; всі поверхі домів були заповнені глядачами. Загальний біль вибухав так сильно, що зойки заглушували спів церковний. Всі йшли погружені в тім самім смутку: чужинці, погани, жиди плакали так як і католики. Глота була так велика, що й були задавлені, але таке було захоплення народних почувань, що не жалувано їх, уважаючи щасливими, що померли разом з Василієм. Тільки з великим трудом вдалося накінець вирвати домовину святого з рук тих, що безустанно її держалися і спустити до гробниці Кесарійських єпископів (14).

Св. Григорій з Назіанау, скований недугою, не міг бути при смерти і на похороні свого друга. Знаємо, що він виголосив про нього в 381 р. величаву похоронну бесіду. Це найцінніше і найбагатше джерело до життєпису св. Василія. Григорій не обмежив на цій промові

(12) Св. Григ. з Наз., Бес. XLIII, 78-79.

(13) Про дату смерти св. Василія див. Rauschen, *Jahrbuecher der christlichen Kirche unter dem Kaiser Theodosius dem Grossen*, 1897, ст. 476.

(14) Св. Григ. з Наз., Бес. XLIII, 80.

пошани належної дорогій пам'яті. Він посвятив їйому довгий, віршований напис, де, вимовно звеличавши учителя й єпископа, повертається зі справді атицьким чаром до споминів про свою спільну молодість: « О розмови! о місце нашої приязні! о прекрасні Атени! о давня сердечносте життя правдиво Божого » (15). Але більше зворушливим, як всяке інше слово, бо без приготування, є лист, що його він написав до Григорія Ніссійського, як тільки одержав вістку про смерть його брата.

« І це також було заховане для моого смутного життя, щоб довідатися про смерть Василія, про відхід цеї святої душі, що тепер стоїть перед Богом, — про що старався він ціле своє життя. А мені, між іншим, і це не було дозволене через мою теперішню тяжку й аж занадто небезпечну недугу, щоб обняти святі тлінні його останки, тобі подати згідні з філософією слова розради і потішити наших спільніх друзів. Бо, зрештою, бодай тим, що в них є трохи душі, годі дивитись на осамітнення Церкви, обдертої з такої слави і позбавленої такого вінця або про це слухати. І хоч приятелів масштабагато і багато чуєш слів розради, як мені здається, не можеш мати потіхи як тільки від себе самого і з пам'ятою на нього. Ви ж оба сталися всім — прикладом філософії і неначе духовним правильником як умірковання в щасті, так терпеливості в прикористях. Бо, на ділі, на цім і залежить уся філософія, щоб бути поміркованим, коли чоловік щасливий, і гідно зносити недолю. Ось що хотів я Твоїй достойності написати. Але я, що це пишу, коли і як потішуся? Одна річ зможе це зробити: твоя присутність та твої розмови, що їх той благенний нам полишив, щоб, оглядаючи в тобі його чесноти, мов у краснім і чистім дзеркалі, ми могли думати, що його ще посідаємо » (16).

(15) Св. Григ. з Наз., *Нагробний напис*, 119.

(16) Св. Григ. з Наз., Лист 76.

Св. Григорій з Нісси також ховає для свого брата правдиву честь. В одну річницю його смерти, він виголосив довгу похоронну бесіду, з якої історія може зібрасти цінні подробиці. Григорій Ніссійський дуже уважно зберігав родинні спомини і звідси його бесіда про свого брата і життя своєї сестри Макріни мають особливішу вартість. В цім останнім письмі він оповідає, що, відвідуючи свою сестру в 9 чи 10 місяців після смерти Василія, він застав її недужою. Вона лежала на землі в своїй келії, на дощі, прикритій мішком, голову, як на подушку, спирала на кусник дерева. Свята монахиня піднесла руку до неба, благодарила Бога, потім обое розмовляли: вони не бачилися від вісімох літ. Коли в разомові згадано ім'я Василія, лице Григорія стягнулося, грубі слізози покотилися з очей. Макріна, сильніша, не плакала: перейшла хід життя Василія, звернула увагу, як великі науки християнин міг би винести з нього, вказала, як видимо провадило його Боже Провидіння і говорила про друге життя як особа, що вже його засмакувала (17).

В кілька днів опісля Макріна померла. Але Григорій з Нісси і його брат Петро зі Севасті жили досить довго, щоб бачити прилюдний культ в честь Василія, установлений в Церкві. Цілий Схід скоро привик святкувати річницю його смерти, що сходилася зі святом Обрізання, побожними зібраннями і похвальними бесідами. Маємо дві такі бесіди, виголошені на цей день: бесіду св. Григорія Ніссійського, що про неї ми вже говорили, і другу, що її менш або більше влучно приписують св. Амфілохієві. Східна Церква даліше обходила першого січня свято св. Василія; від IX віку знаходиться загадка про його смерть під цею датою в латинських мартирологіонах, однак його свято від того часу

(17) Св. Григ. з Ніс., *De vita S. Macrinae.*

обходжено на Заході 14 червня, як його там і сьогодні обходять (18).

Мило було б нам пізнати зовнішній вигляд Василія. Безіменний рукопис із Ватиканської бібліотеки, що його наводить Бароній, представляє його як високого, худорлявого, марного, блідої барви лиця, вдумливого погляду, виски трошки вгнуті, голова напів лиса, борода на повний заріст (19). Яка не була б історична вартість того образу, він годиться в не одній точці з описом, поданим через Григорія з Назіана. Він також говорить що Василій був блідий, із довгою бородою. Він додає, що цей великий бесідник у щоденнім житті був повільний в говоренню. Не то, щоб він показував або відчував легковажність для своїх співбесідників, але що звичайно був затоплений у своїх гадках (20). Василій в покорі інакше пояснює цю повільність: він приписує її своїй тяжкості і вайлуватості Кападокійця (21). Дуже імовірно, що Василій був вельми боязливий. Один із його ворогів, братик Євномій, каже, що він дрижав і мінився на лиці, якщо хтось входив до кімнати, в якій він замикався, щоб працювати (22). Філосторг додає, що несміливість духа робила, що він уникав публичних прав (23). Василій, мабуть, був із тих людей, що виявляють неустрасиму відвагу, коли почуваються морально обов'язаними діяти, але без конечного обов'язку не рішаються вийти зі свого затишку, який для них є щастям. Ця велика здержність не походила з нахилу до смугку: його листи позначає веселість, дуже тонкий дотеп і дуже

(18) Див. *Життя св. Василія*, XL, 3, у Венедиктинськім виданні (Migne, *Patr. graec.*, т. XXIX, col. CLXI) і Tillemont, *Mémoires*, т. IX, стор. 278 і 680.

(19) Бароній, *Ann. eccl.* до року 378.

(20) Св. Григ. з Наз., Бес. XLIII, 77.

(21) Св. Вас., Лист 48.

(22) Св. Григ. з Ніс., *Adv. Eunonium*,

(23) Філосторг, *Icm. Церк.*, IX, 12.

жива чутливість на красу природи. Григорій Назіяненський каже, що він любив товариство приятелів, чудесно оповідав і не був ворогом жартів, повних духа (24). Однак характеристичною рисою як моральної так фізичної його особи було стало панування над собою, що назовні об'являлося незмінним спокоєм і звершеною чесністю. Якщо треба було кому спротивитися, він робив це в спосіб дуже ясний, але з найбільшою ласкавістю (25). Він був із тих, яким вистачає усміх, щоб щось схвалити, або мовчанка, щоб зганити (26). Св. Григорій з Назіянзу додає, що багато з його сучасників старалися наслідувати його рухи, його спосіб говорення, його уклад, найменші особливості його ходу і його одягу: сама незручність в стараннях наслідувати, що свідчили про популярність Василія, увидатнювали природну великість і достойність первозванору (27).

(24) Св. Григ. з Наз., Бес. XLIII, 64.

(25) Там же.

(26) Св. Григ. з Наз., Бес. XLIII.

(27) Там же, 77.

III.

**СВ. ВАСИЛІЙ - ПРОПОВІДНИК
І ПИСЬМЕННИК**

Розділ I
ГОМІЛІЇ ПРО ШЕСТИДНЕВ

Твори св. Василія обіймають його бесіди, його догматичні письма і його переписку. Не всі твори, що він їх написав, до нас дійшли: за словами Касіодора він написав пояснення майже до всіх частин св. Письма. Між творами, виданими під його іменем, є також доволі таких, про яких автора слушно чи не слушно сумніваються.

Розберу тільки ті, що їх автентичність є безсумнівна; вони ще досить численні, щоб дати поняття про те, через що св. Василій був проповідником і письменником.

«Василій — сказав М. де Бролі — це перший бєсідник, що його мала Церква. Перед ним Атанасій загрівав борців за віру, як вождь, що стоїть на виломі. Оріген — догматизував перед учнями. Перший Василій говорить завжди перед усякого роду людьми мовою однаково природною і освіченою, що її звершенної краси ніколи не зменшує ані простота, ані сила. Не було вимови більше квітистої, більше надиханої споминами класичного письменства, як його; але при тім не було своєбіднішої, більше природно текучої зі свого джерела, більше приступної для всякого ума. Наука тільки приготовила йому завжди відчинений скарб, з якого натхнення обильно черпає для потреб будня. Навіть його співучень Григорій не може з ним рівнятися щодо тої легкості однаково близкучої і простої. Уява св. Григорія бути може живіша, але вона любується в собі, і той, що говорить, потягнений чи то виразом, що з ним стрінувся, чи то гадкою, що перед ним виринула, інколи забуває і лишає серед дороги того, що його слухає. Для Григорія слово є ще прикрасою; для Василія воно тільки оружжям, якого рукоять, хоч і як різьблена, слу-

житъ лишень на те, щоб вістря вбити глибше. Григорій є часто бесідником і завжди поетом. У Василія чується тільки бесідника » (1). — Він вже посидав всі ті бесідничі засоби, коли виголосив — іще заки став списком — своїх дев'ять гомілій про « Шестиднев ». Красномовний виклад шести днів створення дав Василій в часі одного посного тижня. Він тоді проповідав два рази денно, вранці й увечері, крім одного дня, в якім проповідував тільки раз. В цих бесідах, з виразом так старинним і так християнським, « пізнаємо грецького тенія майже в своїй первісній красі, легенько затіньованого східною домішкою, багатшого і менше атицького, але завжди гармонійного і чистого » (2). Однак — це промови, виголошувані без повного приготування. Це видно по довірочній свободі вислову, по відступках від речі, в які бесідник запускається, й опісля наполегливо вертається до свого предмету, потім, як коротко закінчує свою проповідь, коли спостеріг, що перетягнув її поза слушний час. Трудно подумати ліпший взір популярної проповіді. Гадка бесідника зостав завжди висока, однак при тім простотою мови, безліччю образів чи багатством приказок, старанністю зaimити, а навіть забавити, він знижався до рівня найпростіших слухачів. Між ранішньою і вечірньою науковою вони будуть мати час для щоденної праці (3). Але одного ранку Василій заговорився за довго. « Мені не жаль того, — сказав він. Тепер час посту; вас не чекають з обідом. Що робили б ви аж до вечора? Багато, мабуть, грали б у кости або сварилися б між собою, як це при грі буває. Задержуючи вас у церкві, я тримав вас здалека від на-

(1) A. de Broglie, *L'Eglise et l'Empire romain au IV-e siècle*, т. V, стр. 190.

(2) Villemain, *Tableau d'éloquence chrétienne au IV-e siècle*, èd. 1849 ст. 114.

(3) *Шестид.*, III, 1.

годи до гріха » (4). Товпа народу, що до нього він так сміло і свободно звертається, складалася не тільки з самих чоловіків; було тут багато жінок і дітей. Коли перед проповідлю або по ній іх голоси зливалися разом, щоб спільно відмовляти молитву або співати церковні пісні, був це, каже Василій, гомін, подібний до шуму моря, що розбивається об береги. Але цей добрий Кесарійський народ, так прив'язаний до правдивої віри, пригадує не тільки поверхню розбурханого моря: Василій хвалить його за спокій, що царить в його глибинах, де бреється не мала сили зчинити бурю (5).

Увагу вірних звичайно опановує він коротким вступом і немов спішиться йти до цілі. Часами, однак, зачинає він торжественніше, а простота його мови стає більше квітиста. І так на початку шостої гомілії про «Шестиднів», пригадавши, що старинні приглядалися змаганням борців на стадіоні з відкритою головою і що також християни повинні приходити придивлятися величним ділам Божої мудrosti в душою добре приготованою, він кличе: « Якщо колинебудь у погідну ніч, приглядаючися уважно невисказаний красі зір, ви думали про Творця вселеної, що засіяв небозвід жевріючими самоцвітами і дав речам ужиточність більшу ще від їх краси, або якщо серед дня ви подивляли чудеса світла та пильним розважанням ви піднеслися від видимих речей до невидимих, — тоді ви в гідними слухачами і ви маєте право засісти на цім достойнім і благеннім представленню ».

Бесідник ніколи не тратить із очей простих душ, що до них говорить. Його слухачі, як і слухачі всіх країв грецької культури, люблять живе слово. Хоч почасти це ремісники, неосвічені, але вони є спосібні, мабуть,

(4) *Шестид.*, VIII, 8.

(5) Там же, IV, 7.

ліпше як слухачі наших днів, слідити довгий хід гадок. Чуємо, що вони є вразливі на послідовну зв'язь розумувань і на музику слів. Та Василій знає, що його овечки потребують передусім практичних наук. У першій гомілії, де він пояснює оці слова св. Письма: «На початку створив Бог небо і землю», він протиставить хитким системам філософів, що собі взаємно противорічать або себе заперечують, повагу незмінних слів, що витискають в душі — немов незатерту печать — Боже ім'я. В другій гомілії, де він представляє Творця, який упорядковує хаос, він ударяє і на софістів, що уважали матерію за вічну, і на еретиків, «ци гниль Церков», що разом з Валентином, Марціоном, Манесом уособлювали зло і темряву, щоб утворити в них основу зла, протиставну Богові. В третій мимоходом (6) постає він проти надужиття алегоричних пояснень св. Письма. Четверта зачинається вступом, в якім він виповідає війну містам тоді численним, що іх населення забувало на все, на торгівлю, промисел, родинні обов'язки заради ігрищ в цирку і театральних вистав. П'ята, в якій говорить про створення рослин, дас йому нагоду відсвіжити в дуже живім образі давній, втергій висказ про гаразд могутніх і багатих, що в'яне як трава: — «вчора почесті, уряди, жовніри, окличник голосив його прихід, ліктори випереджали його кроки, за ним власті наказати побої, конфіскату, заточення; цілі ночі гарячка, запалення олегочної або легких: — і оце винесли чоловіка з-посеред людей, опустіло місце, яке він займав, щезла його слава як сон» (7). Шоста гомілія, що обговорює створення вір, спонукує Василія відкинути привиди астрологів, показати їх небезпечноість для прилюдної моральности й оборонити людську свободу та відповідальність.

(6) Шестидн., III, 9. Див. також IX, 1.

(7) Шестидн., V, 2.

ність за свої діла доказами, що заховують усю свою силу і супроти сучасного детермінізму (8).

Тема приневолює його, немов в образі, перейти ціле діло створення: планети, моря, рослини, пташиню, риби, повзунів, чотироножних і шукати в кожнім із Божих створінь причини славити Бога. Василій описує природу так, як її в тім часі знали. Це якось з'ясовув він своїм слухачам астрономію, фізику, історію природи. Без сумніву помилок тут є багато. Науки природописні того часу виявляли велетенські браки, непровіривши, приймали дивні гіпотези і були замкнені в дуже тісних межах. Було би легко це виказати зі самих Василієвих проповідей. Та чи маємо ми на це право? Логічна зв'язь думок, хід розумувань, твердий і тверезий в першій гомілії Шестидневу, кажуть нам думати — про Декарта. Пригадуємо собі, чим була фізика Декарта та якими гіпотезами вдоволявся інколи його ґеній? Хто знає наявіть, чи багато з тих гіпотез, що є славою модерного знання, приймуть наші потомки? Ліпше шукати в Шестидневі того, що в нім дійсно знаходиться: образ створеного світа, де багато подробиць можна би поправити, але де знаходимо дуже широкі інформації, де багато величних образів і ніжних малюнків і який заповідає « Трактат про існування Бога » Фенелона або деякі з найкращих розділів « Ґенія християнізму ».

Добре розуміємо, скільки корисних рад і бистроумних натяків міг умістити такий практичний ум, як Василія в рамках такого образу. Слухачі зі захопленням ішли за його описами: — аж ось несподівано вплетено науку моральну, а один чи другий прийняв її з отвертим серцем. Нерозумні створіння в потребі ставали проповідниками для людини. Байдужність або жорстокість деяких птиць для своїх писکлят, що їх вони покидають або витручають із гнізда, коли ті можуть вже лі-

(8) Там же, VI, 7.

тати, дав йому нагоду упімнути звироднілих батьків, що через скупість продають своїх дітей або через примхуватість нерівно їх обділюють. Синьогорличка, що зберігав вірно своє вдівство, служить йому, щоб застидити християнські невісті, занадто скорі до нового весілля. Якщо він чарівно описує будову ластів'ячого гнізда, зробленого з дрібки соломи і з дрібки болота, то це на те, щоб навчити найбідніших не тратити надії на Боже Провидіння. Піклування, якими старих бузьків оточують молоді, учать дитячої любові. Прислуги, що їх — як кажуть, — ворони віддають бузькам у дорозі, осуджують тих, що не сповняють обов'язків гостинності і замикають зимою свої двері перед подорожніми. Навіть про птиць із Капітолю, про гусей, Василій тут не забув: рідкий у нього натяк на Римську історію (9). Природа отак є для Кесарійського проповідника « великим представленням на сто ріжних актів », що їх розв'язкою є завжди якась моральна наука.

Гомілія VII про мешканців вод є повна вказівок, дотепно взятих зі звичаїв риб (10). Слухачі, складені з Кападокійців, мусіли його слухати з тим більшим зацікавленням, що віддалені від моря були вони мало обзнайомлені з його явищами і багато оповідань Василія мало привабливість новости. Коли, наприклад, він, описавши мандрівку деяких риб, « що в порі терла рікою переходять з Мармурового Моря до Чорного », сказав: « я все те бачив і подивляв Божу мудрість » (11), очі всіх мусіли затриматися на бесідникові, що до своїх наук із богослов'я і моральної долучав ваговитість свого досвіду як подорожника. В цій гомілії, як і в двох наступних, він старається передусім доказати правду про доцільність причин і гармонійність Божих діл. Кожний

(9) Шестидн., VIII, 5, 6, 7.

(10) Там же, VII, 3.

(11) Там же, 4.

орган в природі є достосований до цілі, якою є збереження кожного роду питомими собі способами. — Звідси то це невиразне почуття, що жене риби шукати солодких вод і там складати свою ікру (12); звідси ріжна будова птахів, залежно від того, чи призначенні вони літати у воздухі, чи плавати по ставах, ловити собі корм у леті, чи його шукати в намулі (13); звідси то ця чудесна організація і надзвичайна карність монархії бджіл і республіки муравлів (14); звідси то в чотироножких так скоро розмножуються найслабші і найбільше виставлені на загаду, і зглядно безплідні в великих хижаки (15); звідси передусім інстинкт звірят, який вказує їм поживу, що їм відповідає, в потребі зела, що їх лікують (16) і через надзвичайну чутливість заступає розум, що його їм бракує (17).

Але інстинкт звірят служить проповідникові, щоб навчити слухачів ще іншої правди. Цей інстинкт дійсно є чудний. Він заступає пам'ять псові, що, відвертаючися від усякої поживи, вмирає з голоду на гробі свого пана. Гончий собака, справний стежити найбільше помотані сліди, «не маючи розуму, поступає деколи так, якби розумував» (18). Можна сказати, що інстинкт у більшості випадків є для звірят непомильним провідником. Чи ж не є це слабий образ природного закону, що є не менше непомильним провідником для людського розуму, для моральної совісті, і супроти якого не можна закриватися незнанням і якому ніхто не опирається без проступного надужиття свободи? «Ми не маємо права вимовлятися, що ми ніде не читали заповіді: сама при-

(12) Там же, 4.

(13) Там же, VIII, 7.

(14) Там же, VIII, 4; IX, 3.

(15) *Шестид.*, IX, 5.

(16) Там же, IX, 3.

(17) Там же, IX, 4.

(18) Там же.

рода вистачає, щоб нас ії навчити. Чи знаєш, що доброго ти повинен учинити твоєму ближньому? Те, що бажав би ти, щоб інший тобі зробив. Знаєш, чого злого ти не повинен йому робити? Того, чого не хотів би ти від іншого терпіти. Ніхто не вчив звірят, яку траву ім скубати, які зела ім пожиточні. Але кожне з них навчилося того з природи, через дивну згідність природи з його потребами. Те саме є з природними чеснотами, до яких обов'язує душу не навчання людей, але сама природа... І для того коли св. Павло каже нам: « Сини, любіть ваших батьків. Батьки не розбуджуйте гніву ваших синів », він не говорить нічого нового, бо це вже сказала сама природа. Але природний обов'язок він іще сильнішим вузлом підв'язує » (19). І так то побожний бесідник, за власним висловом, « провадив своїх слухачів через речі видимі і змислові, як провадиться за руку чоловіка, аж до оглядання речей невидимих (20) і заставляючи їх студіювати сотворіння, постепенно казав ім іти аж на найвищі вершки філософії і релігії.

Ми старалися радше схарактеризувати, як розабирати славні проповіді Василія про « Шестиднів ». Не знаємо, чому він не скінчив їх і зупинився на праці п'ятого дня. Нема бесіди про сотворення чоловіка і певно не була вона виголошена, бо ж св. Григорій з Нісси почувався обов'язаним її написати і так доповнити недокінчене діло свого брата (21). Мабуть одна з недуг, що часто мучили Василія, змусила його притиском перервати ті великопосні проповіді і тому, що ці бесіди були імпровізовані, ніщо не віднайшлося між його паперами, про що він не проповідав. В усякому разі легко зрозуміти враження, що його робила на Кесарійськім народі так оригінальна проповідь. Не здивує нас, що всеніка христи-

(19) Там же, IX, 3, 4.

(20) *Шестид.*, I, 6.

(21) Св. Григ. з Ніс., *De hominis opificio*.

СВ. ВАСИЛІЙ — СВЯТИЙ ПИСЬМЕННИК СХОДУ

янська давнина подивляла працю, під багато оглядами зовсім нову, де високий стиль Василія став в повнім своїм блиску та де він дає доказ не лише найвищих прикмет богослова і бесідника, — але також науки такої повної, яку тільки можна було в тій добі набути. « Коли тільки беру його Шестиднів до рук, кличе св. Григорій в Назіанзу, чуюся злучений з Творцем і здається мені, що ліпше розумію причини сотворення » (22). Св. Амбродій дасть цій збірці ще більшу похвалу, наслідуючи її в своїм власнім « Шестидневі ». Бути може, що з тої епохи був її латинський переклад; принаймні знаємо від Касіодора, що він був у V столітті; другий переклад зладив був у VI столітті Діонісій Малий.

(22) Св. Григ. з Наз., Бес. XLIII, 62.

Розділ II ГОМІЛІ НА ПСАЛМИ

Другу серію бесід загально кладуть на час, коли Василій був іще звичайним священиком. Це гомілії на псалми. Тіймон (Tillemont) думав, що великий бесідник вияснив кесарійському народові цілу псалтирю. Але з того обширного коментаря, якщо справді був він написаний, лишилося тільки тринадцять гомілій, яких автентичність є безсумнівна. Це не так бесіди, як розважання, або, як сказав Босвет, піднесення серця. В кожній із них Василій пояснює — стишок за стишком — текст якогось псалма. Такі твори, що не мають означеного пляну, не дуже то надаються до аналізи. Спосіб писання вже не такий як у «Шестидневі». Спокійні та зв'язкі роздумування, побожні виливи почувань заступають тут місце величних образів. Але й тут можна знайти немало обичаєвих подробиць. Василій є такий сміливий на проповідниці в Кесарії, як Іван Золотоустий в Антіохії або в Константинополі. — Ще й через це він показується справді популярним проповідником. Які ріжні типи там серед товпи, що юрмиться його слухати! Богачів там є чимало: Василій, що знає їх усіх, що знає історію кожного з них, не є для них ласкавий. Треба признати, що ті, яких він картає, часто на те заслужили. Є там гордовиті. Це здебільша добродії міста. — Йдучи за старинним звичаєм, вони окрашують місто, будуючи мури, площі, прилюдні будівлі для вправ гімнастичних, водопроводи: — однак свої добродійства пускають смішною чванливістю. Всюди видніють їх імена і написи, що звеличують їхню щедрість (1). Пустота інших є більше шкідлива. Вони розтрачують своє майно,

(1) *На псал., XLVIII, 7; На псал., LXI, 4.*

щоб уряджувати для народу неморальні і жорстокі видовища боротьби людей зі звірями (2). Опісля черга на розкішників, що валяються в болоті змислових присмоктостей. Ціла одна гомілія (друга — на 14 псалом) звертається до лихварів. Вони користають із загальної нужди, побирають місяць за місяцем відсотки від позичених сум і, «садячи без копання та жнучи без колосся» — тягнуть зі своїх грошей зиски на десять, а то й на сто відсотків. Однак Василій з питомим собі, тверезим судом, осуджуючи лихих багачів, не осуджує багатства. Гроши, безсумнівно, є для нього «початком зла, причиною війни, коренем ненависті» (3), однак іх посідання є правне, якщо пам'ятається, що «вони перепливають через руки, мов вода», і вслід за тим не прив'язується до них свого серця. Вони самі в собі не є добром: не заслугують ані на подив ані на любов, — але вони є ужиточним слугою, добрим орудником, що ним дозволено можна покористовуватись (4).

Василій старається передусім про малих, про тих бідних людей, що іх довір'я він позискав, і — бути може, побачить у захистах, відкритих ним для всіх нещасних. Він іх навчає не гіршитися з нерівного поділу дочасних дібр (5). Він іх учиТЬ, в тім як і в усіх інших речах, коритися перед недостижими Божими судами (6). Він старається дати ім зрозуміти зглядні користі з убожества (7). Він іх заохочує передусім до праці і з цілою силою поручає уникати позичок. Краще продати річ не дуже потрібну, обмежити всяку виставність, як попасті в довги. Краще прийнятися ручної праці, найми-

(2) *На псал., LXI, 4.*

(3) *На псал., XIV, 5.*

(4) *На псал., LXI, 5.*

(5) *На псал., I, 4; На псал., XLVIII, 10.*

(6) *На псал., XXXII, 5.*

(7) *ІІ. На псал., XIV, 3.*

тися до послуг, краще навіть жебрати, як попасти в руки лихварів. « Я бачив печальне видовище, як дітей вільних з уродження провадили іхні батьки на торговицю, щоб іх продати і заспокоїти вірителя » (8)!

Чуємо, що тут, як і на іншім місці, порушуючи справу невільниць (9), Василій торкається розятрених ран.

В гомілцях на псалми подибуємо дуже гарні місця, де найінтелігентніші та найніжніші душі шукатимуть корму. Але загально переважає тут огляд практичний і популярний. « Ці короткі слова, які хочу вам сказати, багато значать для ведення життя » (10). Хоч Василій звичайно мало дає місця уяві, проте одного разу він позичав в неї найяркіших барв, щоб змалювати картину останнього Суду.

« Коли ти спокушуваний до якого гріха, думай про страшний і нестерпний суд Христа. Там на високім престолі сидить Суддя. Перед славою його величества з трепетом стоїть усяке створіння. Всі ми станемо перед ним, щоб дати звіт — кожний зі своїх діл. Кругом грішників товпляться жахливі та понурі духи; іх очі мечуть полум'я, іх уста дихають вогнем і зраджують жорстокість іхніх душ. Їх лице, що на нім виписана ненависть до людини, є темне як ніч. Уяви собі відтак глибоку пропасть, непроглядну темряву, вогонь, що палить, а не світить, опісля рід хробів ідовитих, тілоожерних, в іді невгаваючих, ненаситних і що іх укушення спричинює невиносимі болі; накінець — муку, гіршу від усіх інших: безконечний сором, вічну ганьбу. Страхайся цього і, навчений цим страхом, сильно тримай на уаді свою душу, спокушувану лихими пожадливостями » (11).

Здавалося б, що вже бачимо один із тих грізних фре-

(8) II. *На псал.*, XIV, 4.

(9) II. *На псал.*, XIV, 1.

(10) *На псал.*, XXII, 5.

(11) *На псал.*, XXXIII, 8.

сків, що їх мистці середніх віків змалювали на мурах катедр.

Ці живі та захоплюючі образи — практичні поради, натяки, неменше як ядерні розумування та містичні пориви вчиняли те, що біля Василія громадилося багато слухачів. Одного разу він жаліється на зло поведінку свого народу (12), та згодом говорить про нього зовсім відмінно. Він показає на вірних, що від півночі зібралися в церкві і, вичікуючи, гають час співом пісень; щойно коло полудня Василій, що проповідав або відправляв богослужіння в іншій церкві, могтиме вийти на проповідницю (13). Така ревність і терпеливість його вірних заслугувала на те, щоб, бажаючи ім проповідати, він завдавав насильство своїм слабким силам, що на них не перестає жалітися. В одній із цих смілих та влучних картин, якими відзначується, він каже ім: « дивлячися на вас, думаю про дитину, яка, хоч вже міцна, та ще не відлучена, шукає за груддю своєї матері. І мати знає, що джерела молока вже вичерпані, а однак подає їй свою грудь, не щоб ії накормити, але заспокоїти. Так і я без сил, придавлений фізичними слабостями, однак говорю до вас — не тому, що велику втіху матимуть ті, що будуть мене слухати, але тому, що ваша любов така велика, що сам звук моого голосу задовольнить вас » (14).

(12) *На псал.*, XXVIII, 7.

(13) *На псал.*, CXIV, 1.

(14) *На псал.*, LIX, 1.

Розділ III

БЕСІДИ І ГОМІЛІЇ НА РІЖНІ ТЕМИ

Тяжко було б означити докладний час в житті св. Василія, в якім він виголосив свої бесіди та гомілії про ріжнородні теми, що творять найцікавішу частину його бесідничої спадщини. Деякі з цих творів певно, або щонайменше імовірно, можна віднести до часу, коли він був священиком, другі припадають, мабуть, на час його єпископату; однак для більшої частини трудно подати той час.

Легенъко можна їх покласти під ріжні заголовки. Одні є стисло богословські. Велике число — це радше розправи про християнську мораль. Накінець є такі, що мають характер передусім історичний.

I. Гомілія про віру, гомілія про перші слова з Євангелії св. Іvana і та, що є звернена « проти Сабеліянів, Арія й Аномеїв » — це сторінки богословської полеміки, що їх завданням є оборона правовірності, загроженої великою сріссою IV століття (1). Навпаки, в « заохоті до хрещення » — характер практичний, популярний бере верх над поясненням догми. Бесідник бажає не так поучити слухачів про природу відродження, що його доконуб ця тайна, лік радше заохотити їх не відкладати хрещення. Ми чуємо нетерпливість, з якою вища логіка Василія — подібно як і Григорія з Назіанзу та й інших Отців того часу, — гляділа на марні причини, для яких люди на всіх ступенях суспільності (передусім на найвищих) відсували хрещення.

« Ти прийняв віру в дитинстві, а чекавши аж до старчого віку, щоб стати християнином!... Якщо я сьогодні оголосив би, що роздаватиму в церкві гроші, ви не казали би мені чекати до завтра, але ви збіглися

(1) Гомілія XV, XVI, XXIV.

б, невдоволені зі всякої проволоки... Якщо ви були б невільниками і вам оголошено свободу, — як спішно, настаючи на своїх панів, благаючи суддів, бажали би ви наставити свое лице на поличник, що вас визволяє би і звільняв би від усякого страху перед побоями на будуче!... Ти молодий? Прийми в хрещенні вудило, що ним панувати будеш над своєю молодістю. А старий ти? Вважай, щоб своєчасно ти був заосмотрений на вічність... Та я знаю недоговорену причину вашого зволікання: діла самі за себе доволі говорять. Позвольте мені, кажете, уживати соромних розкошей, качатися в болоті, в крові мачати свої руки, загарбувати чуже добро. Прийде день, що в нім я зі всім отим скінчу і попрошую хресту... Це злий дух говорить твоїми устами: нинішній день мені, завтрушній — Богові... Нині ти можеш працювати і ти проводиш свою молодість на грісі; коли твої сили ослабнуть, ти пожертвуваш Богові останки зужитого тіла... Але хто ж заручив тобі, що твое життя потриває довго? Чи ж не бачиш дітей, людей в силі віку, що нагло сходять зі світу? Чому ж чекаєш, щоб аж гарячка приневолила тебе просити хрещення? Тоді ти не будеш могти вже вимовити спасенних слів або твоя хвора голова не буде вже їх розуміти! Коли ані твої руки не зможуть піднести до неба, ані твої ноги тебе двигати, ані коліна зігнутися до молитви, коли не будеш могти вже датися повчти, ані визнати своїх гріхів, ані помиритися з Богом, ані виректися диявола, ані — бути може — прийняти притомно тайну хрещення, коли присутні будуть сумніватися, чи ти відчув ласку, якої тобі уділено, або чи ти не прийняв тайни в несвідомості » (2)!

ІІ. В другій серії своїх гомілій Василій заохочує вірних до чеснот і до християнських практик, ганить їх пороки та й учить розважати Боже слово. Одну з

(2) Гомілія XIII, 3, 5, 6.

цих бесід виголосив він в час голоду, що в 367 або 368 р. навістив Кападокію і що про нього ми вже деінде говорили (3). Бути може, що гомілії про скрупість, про багачів постали в тій самій добі, як також і ця гомілія, де бесідник доказувє, що « Бог не є справником зла » (4). Тому що не можу розбирати всіх релігійних і моральних бесід св. Василія, затримаюся передусім над тими гоміліями, що говорять про уживання і надуживання багатств, і над славною розправою про читання світських авторів. Тут буде нагода простудіювати деякі економічні, соціальні і літераторські погляди достойного бесідника.

Св. Василій учає, що багатство є дане деяким людям як депозит. З цього депозиту вони є морально обов'язані робити ужиток. Вони не мають права берегти його тільки для себе.

Є два способи його зберігати для себе: перший — скупарів, другий — марнотратців. До перших Василій звертається з великою суворістю: « Кого ж я кривджу? Ховаю собі тільки те, що є моє. Та скажіть мені, які ж то речі є ваші? Ви схожі на того, що перший занявши місце в театрі, не дав нікому з глядачів увійти до нього й уважає за своє власне те, що є для спільнога вжитку. Такі то є багаті скупарі. Вони перші заняли те, що є спільне для всіх, і через цю « скорішу займанщину » дають собі право те для себе тільки заховувати. А однак, якщо кожний вдоволявся б тим, що конечне, а надвишку віддавав би потребуючим, не було б ні багатого, ні бідного... Чи ж Бог, нерівно розділюючи добра цеї землі, був би несправедливий? Чи Він бажав того, щоб цей був нуждarem, між тим як ти багатий? Чи не хотів Він радше, щоби вірним завідуванням багатств, що їх Він тобі повірив, ти заслужив собі на нагороду, як і тамтой щоб отримав заплату за свою тер-

(3) Гомілія VIII; див. вище стор. 58.

(4) Гомілія VI, VII, IX.

пеливість?... Скупар — це грабіжник. Він присвоює собі те, що одержав до роздачі. Якщо називасмо злодієм чоловіка, що забирає в когось одяг, то як назвати того, що міг приодіти свого нагого брата і не зробив цього? Цей хліб, який ти ховавши, належить голодному; ця одіж, що її ти замикаєш в скрині, належить чоловікові, що її не має; ця обува, що бутувє в тебе, належить тому, що босаком ходить; ці гроши, що їх ти закопуєш, належать убогим. Ти с несправедливий в міру того, що ти міг дати людям » (5).

Однак багач борониться перед закидом надмірної ощадності, покликуючися на обов'язки супроти дітей. Василій п'ятнус і цей останній його викрут. « Ти кажеш, що заховати свої багатства в конечне з огляду на твоїх дітей. Це прекрасна вимівка для твоєї скупості; покликавшися на дітей, щоб оборонити свою пристрасть... Не забувайте, що багатство для багатьох людей стало нагодою до гріха; стережіться, щоб одного дня не стало воно причиною загибелі ваших дітей. А, зрештою, чи ваша душа не є вам близчча, як самі ваші діти? Тому що вона перша, дайте ж їй головну частку у вашій спадщині; решту свого майна розділіте між ваших дітей. Ба — чимало є дітей, що, хоч і не дістали нічого в спадщині, вміли створити собі прегарні domi, — але як ви не до поможете своїй душі, хто ж змилосердиться над нею » (6)?

Ці слова дозволяють подати властиве значення того, що в попередньо наведенім тексті могло би видаватися пересадним. Василій говорить тільки те, що по нім будуть говорити, — деколи навіть гострішими словами, — св. Іван Золотоустий, св. Амбросій, св. Августин, те що будуть пригадувати з докладністю, питомою іх мові, мистці християнського проповідництва в XVII ст., такий Босвет, та Бурдалю! Якщо він вкладає на ба-

(5) Гомілія VI, 7.

(6) Гомілія VII, 7.

гатого обов'язок ділитися з убогим своїм майном, то це говорить він про обов'язок милостині в широкім розумінні. Бурдалю буде так само говорити, коли голоситиме християнам свого часу обов'язок « зараджувати нужді і потребам близнього, і з огляду на справедливість, і з огляду на любов » (7). Однак Василій не домагається ані знищення достатків, ані знесення наслідства. Як ми щойно бачили, він виразно признає право батькам родини полишати спадщину своїм дітям, віднявши насамперед від неї те все, чого вимагає любов близнього, тобто, за словами Босвета, що своїм способом і зі своєю докладністю — як звичайно — з'ясовує науку своїх попередників: « заспокоївши наперед потреби недостатку ряснотою багатства » і « виплативши квіти, що їх дав Бог потребуючим на надмір багачів » (8).

Треба, однак, признати, що християнські моралісти IV століття, з ними і Василій, не бачили ясно великого завдання, що його колись капітал міг би мати в християнській суспільності, і не передбачали, чим може бути його зберігання і збільшування для загального добробуту і, послідовно, для поліпшення долі малих та вбогих. Причина цього в тім, що науки економії тоді ще не було; а також, мабуть, що в тій добі капітал промисловий у великий мірі зливався з великою посілістю та працею невільників і не приносив хісна, як тільки обмежений клясі власників. А овочі цеї праці, замість поширюватися, часто накопичувалися в одних руках — нікчемні і безплідні. Василій вказує на це одним словом, коли говорить про одяги, що стосами виповняли скрині багачів, та про обуву, що бутвіла по їхніх складах. Була це надвишка праці їх невільників.

(7) Bourdaloue, *Sermon pour le premier vendredi de carême: Sur l'aumône.*

(8) Bossuet, *Sermon pour le dimanche de la Septuagésime: Sur l'éminente dignité des pauvres dans l'Eglise.*

Якщо Василій, за нашими модерними поглядами, належно не оцінював ощадності, як нам здається, то однак нема економіста, що навіть за наших днів не приняв би критики, з якою Василій звертається проти виставності. Вона тим більше на місці, що ця виставність (це видно з його власних слів) пливе головно чи то з існування, чи то з праці невільників і зуживає незліченні сили, безхосені розтрачувані для добробуту, розваги та пустоти кількох. « Я не можу надивуватися тому, що можна було видумати стільки способів безутично витрачувати гроші ». Відтак пересуває перед нашими очима сотки разів малюваний образ старинної розкішності: стрійний почат багатого в дорозі, з його возами, дрібно викладаними дорогоцінними металями, множество мулів, уставлених після масти, череди верблюдів обвантажених в'юками, коні зодягнені в багрові понони і в золотій та срібній упряжі, — « безконечне число невільників », що заступають всякі ремесла, всякі мистецтва і всякі розкоші; доми лискучі від марморів, вибивані золотом, вимощені мозаїкою і що в них « кожде місце, де нема мозаїки, є заповнене малюнками квітів »; стрій жінок: — безчисленні руки є тут заняті (9). Скільки засобів віднятих хосеній праці або милостині! « Ті, що розумно думають, не повинні би забувати, що багатства є нам дані, щоб їх уживати, а не обертати на обслугу своїх розкошей (10). Перший ужиток із них — це помагати вбогим. « Як ти можеш посідати срібні ліжка, срібні столи, лежаки та крісла зі слонової кости, коли присінки твого дому облягас безліч вбогих, яких жалісні скарги ти чусь?... Перстень з твого пальця вистачив би, щоб виплатити їх довги або подвигнути їх розвалені домики; одна з твоїх скринь містить стіль-

(9) Гомілія VII, 2, 4.

(10) Там же, 3.

ки одежі, що було б чим огріти цілу товпу, що дрижить від холоду » (11).

Ті, до яких Василій звертає ці вимовні слова, по більшій часті — це християни, що забувають про один-одинісінський обов'язок, між тим як дуже совісно сповняють інші. « Я знаю таких, що постять, моляться, жалують за свої гріхи, виконують усіякі побожні діла, що їх тільки можуть зробити без витрат, а ніколи ні сочика не пожертвують на вбогих » (12). Та є ще інші багачі, що до скупості долучають несправедливість. Словеса, що наступають, багато говорять про тогочасну недолю: « Ніхто не годен двигати вантажу багатств цих скупарів, все уступає перед їх насильством, їх могутність страшна для всіх. Ті, що їх вони покривдили, більше журяться як захоронитися перед новими втратами, ніж щоб мститися за попередні. Цей багач тримає волів в ярмі, щоб орати, сіяти, обжинати поля, що не належать до нього. Якщо ти противишся, він б'є; якщо жалуєшся, він вискаржує тебе за образу, вимушує присуд на неволю, вкидає до в'язниці; — фальшиві свідки вже готові, а їх слова навіть твое життя виставлять на небезпеку. Будеш щасливий, якщо вкінці купиш собі у нього спокій » (13). Для цих гнобителів Василій є безпощадний. Він ставляє перед їх очі жахливу картину їх останніх хвиль, в яких « куди не звернуть своїх очей, всюди бачитимуть свої злочини: тут слози сиріт, там зойки вдів, деїнде убогі ще зі слідами одержаних бичів, невільники, покриті синяками, розярені сусіди; все те звертається проти них і замикає їх у колі проступків » (14).

Однак і на них Василій не хоче тратити надії. Він мас таких між своїми слухачами. Він силується « про-

(11) Там же, 4.

(12) Гомілія VII, 3.

(13) Там же, 5.

(14) Там же, 6.

мовити до іх закам'янілого серця» і не щадить їм заохоти, доказів і всього того, що може іх переконати та зворушити. Якщо хтось хоче бачити, як далеко Василій спосібний посунути своє почуття, коли боронить справу вбогих, нехай читає його гомілії про скіптарів, де представлений батько родини, що, змушений нуждою, продає свої діти. Це справжня драма, на яку дивилися старинні, і якої новочасні народи, виліковувані впродовж довгих століть постійною любов'ю Церкви з язви невільництва, навіть у часах крайньої нужди ніколи не будуть оглядати.

« Як же мені представити вам тривогу вбогого? Обчисливши все, він очевидчаки бачить, що він не має, що ніколи не буде мати грошей, і що його нужденні рухомості варто віднести за межу оболів. Що робити? Він звертає на кінечко очі на своїх дітей і каже собі, що, продавши їх на торговиці, здобуде засоби, щоб рятувати себе від смерті, яка вже висить над головою. Дивиться на боротьбу, що ведеться між болями з голоду і батьківською любов'ю. Голод показує йому страшну смерть, що його чекає, — природа вдержує його та заохочує вмерти разом зі своїми дітьми; киданий то в один, то в другий бік, він падає наприкінці під невмолимим тягарем слабосилля. Та тут нова боротьба охоплює душу цього батька! Котре продам насамперед? Котре більше сподобається покупцеві збіжжя? Маю ж узяти найстаршого? Проте в нім шаную право первородства! Чи маю вибрати наймолодше? Жаль мені його віку, який не знає, що то терпіння? Один — це живий образ своїх родичів; інший показує визначний хист до науки. Страшна непевність! Куди мені звернутися? На кого ж кинуся? Котрій дитині покажу душу звіря? Супроти котрої забуду про людську природу? Якщо всіх іх затримаю при собі, буду дивитися, як усі вмирати будуть з голоду. Коли ж одне з них продам, з яким лицем дивитись на решту, що уважати будуть мене за зрадли-

вого і віроломного? Як зможу перебувати в домі, в якім я сам опорожнив одне місце? Як приближуся до стола, що на нім новий достаток мав би таке джерело? Вкінці, по довгім плачі, батько продає найбільш улюблених зі своїх синів. Його смуток тебе не зворушує. Коли голод корчить цього нещасного, ти своїм ваганням та піdstупними торгами продовжуєш його муку. Він жертвуючи тобі свої внутренності в заміну за дрібку поживи. І в хвилі, коли платиш йому, не лише твоя рука не здеревіє, але ти ще торгуєшся за ціну, намагаючися витягнути зиск із цього страшного торгу! Ні сльози тебе не зворушують ані зойки не розчулюють; твердий, невмолимий — ти бачиш лише одну річ: золото » (15).

Можна собі у'явити враження тих слів на слухачах, що для них так досадно описані образи були сучасними подіями і де не один, мабуть, міг назвати акторів цих надто реальних драм. Без рухів, без гестів, без бесідницьких почуттів ця вимова, що в ній стільки жесту зливається з таким мистецтвом, до глибини порушує нас іще тепер, по шіснадцяті віках. Св. Іван Золотоустий, що так сміло і безпощадно бичував обичаї свого часу, не доторкає сміливіше вістрям криваних ран. Отже не дивно, що сторінка, що її ми навели, відразу стала славнозвісна: — Св. Амбросій, стрінувшись з такими самими суспільними ранами, не буде мати нічого кращого за те, щоб її передати вільним та почуттєвим перекладом (16).

Пізнаємо гнучкість Василієвого ґенія, читаючи після цих могутніх бесід іншу гомілію, не менше славну в старині. В ній представляє він зовсім іншу справу і в цілком іншім тоні. Це бесіда — « до юнаків, як студіювати з користю поганських письменників » (17).

(15) Гом. VI, 4.

(16) Св. Амброс, *De Nebuthe Jesraelita*, V, 21-24.

(17) Гом. XXII.

Якщо були б які сумніви, чи це дозволено вживати для освіти поганських клясиків, то прочитання цих бесід вистачило би, щоб іх розвіяти. Василій не ставить питання, що йому здавалося згори вирішене. Були, однак, в його часах християни, що в студіюванні світських творів бачили небезпеку для віри (18). Деякі з них тішилися навіть указом Юліана, що забороняв християнським професорам пояснювати грецьких письменників і, хоч кожний уважав наглу смерть цього цісаря за добродійство Провидіння, то з-поміж усіх його реформ за цією жалували. Давалися чуті скарги на те, що за панування його наслідників наново почали в християнських школах виучувати поганських клясиків. — В першій половині V ст. історик Сократ розповідає про цей погляд і уважає за свою повинність обширно його за-перечити на сторінках, що належать до найкращих в його «Історії Церкви» (19). Св. Василій навіть не на-тякає на ті вузькосерді душі, що обстоюють такий по-гляд. Бути може, що не було таких у Кесарії або він не вважав за властиве з ними про це розправляти.

Отже він сміло входить просто у свій предмет. Ціле теперішнє життя, — каже він до своїх молодих слуха-чів, — це тільки приготування до життя будучого. Це будуче життя відкриває нам Боже слово, записане в св. Письмі. Та молодь, неадатна його розуміти. Вона по-винна підготовлятися до того, вишколюючи свій ум сту-дією поетів, істориків і бесідників. Так привикнутъ во-ни здалека оглядати правду, — подібні до людей, що придивившися наперед відблискові сонця у воді, відважуються підносити потому очі на цю проміністу зорю (20).

Як і з якою гадкою треба читати поганських клясиків? Св. Василій бажає, щоб молодь приступила до цеї

(18) Св. Григ. з Наз., Бес. XLIII, 11.

(19) Сократ, *Iст. Церк.*, III, 16.

(20) Гом. XXII, 2.

науки з найбільшою остережністю. В поетів треба оминати те, що дає лихий приклад. Коли вони оспівують вино або розкоші, коли представляють мітологічні байки, коли славлять чужоложство і безсоромну любов богів, треба затикати вуха, як Одісей перед співом Сирен. Навіть істориків треба читати зі здержаністю, головно тих, що пишуть, аби подобатися. В бесідників стерегтися, щоб не вчитися мистецтва брехати. В усіх цих предметах учень повинен наслідувати бджолу, що не сідає без ріжниці на всі квіти, а навіть з тих, що з них тягне пожиток, не бере всього без розбору. Або повинен робити як той, що зриває рожу, добре уважаючи, щоб не поколоти пальців об колючки (21).

Дотримуючись цеї обережності, з якою ціллю треба читати? В першу чергу, щоб прикрасити та вишколити свого духа. « Призначенням дерева є видати свій овоч у відповідний час: однак листя, що шумить кругом гілля, є його прикрасою. Так само головним овочем душі є правда, та проте зверхньою одіжжю мудрості не треба гордити і вона подобає на те листя, що дає овочеві добродійну тінь і принадну окрасу. І так великий Мойсей, найславніший зі всіх людей через мудрість, вправляється в усіх Єгипетських науках, заки піднісся до контемпліції « Того, що є ». Також в інших часах, як кажуть, мудрий Даниїл у Вавилоні учився мудrosti в Халдейців і опісля віддався святым наукам » (22).

Не мав би однак слушності, хто б добачав у студії найкращих із поган, тільки гімнастику духа, вправу стилю та думки. Св. Василій добачає в ній щось більше. Твори великих поетів, справжніх філософів мають також силу виховну. « Тому що якраз через чесноту маємо дійти до будучого життя, з пожитком заприязнилося з поетами, істориками і передусім з філософами,

(21) Там же, 2, 3.

(22) Гом. XXII, 2.

ГОРНУЧА КОЛЮМНА — СИМВОЛ І ПОСЛАННЯ ВАСИЛІЯ

що її величали. Чеснота стане звичайною для дітей, коли ті твори, які про неї говорять, глибоко проникнуть і будуть немов вириті незатертими буквами в їх ще ніжній пам'яті » (23).

При тій нагоді пригадує Василій вірші Гезіода « повторювані всіма », що заохочують молодь до добра. « Як говорив якийсь добрий знавець Гомера, завданням цілої поетичної спадщини цього великого поета є хвалити чесноту й, крім того, що є тільки для прикраси, нема ні одної частини, яка не стреміла б до цеї цілі ». Переказ про молодого Геракля, що хиткий стоїть на роздоріжжі, спокушуваний напереміну то Проступком, то Чеснотою й іде за цею останньою, а вона за ціну важких трудів і невлічених небезпек робить з нього бога — це прегарна видумка софіста з Кос. А що говорити про тільки рисів із життя великих людей, які переповідають нам історики? Перікль, Евклід з Мегари, Софроніск, син Сократа, лишили нам гарні приклади лагідності і терпеливості. Клініяс, учень Пітагора, волів радше стратити величезну суму грошей, як присягати. Славною є поздержність Олександра. І так багато де-чого знайдемо в старинних істориків, чим будемо могти заохотитися до доброго (24).

Св. Василій порівнює приписи, а навіть ради євангельські з ріжними історичними фактами: « Той, що їх пізнав, вже не скаже, що християнські заповіді неможливі до виконання » (25). Але, з другого боку, пізнання старинної літератури, філософії й історії допоможе розуміти християнські правила. « Оскільки корисним є ствердити схожість їхніх поглядів з нашою наук

(23) Там же, 3.

(24) Гом. ХХII, 3, 4, 5.

(25) Там же, 5.

кою, — коли десь вона є, — остильки їхня незгідність скріплює вищість нашої мудrosti » (26).

В другій частині своєї бесіди Василій лучить приклад із вказівками. Він заохочує юнаків жити життям душі, старатися про вічне спасіння, навчаючи їх гордити потребами тіла й опанувати його пожадання. Щоб додати сили своїм словам, наводить він велике число старинних поетів: Гомера, Піттака, Екsekеста, сина Сольона, Теогнія; з філософів: Пітагора, Біянта, Сократа, Платона, Діогена. « Платон каже, що хто не хоче качатися в розкоші, неначе в болоті, повинен гордити тілом і не цінити його, хіба оскільки воно служить філософії. Ті слова не дуже далекі від слів св. Павла, що навчає нас, в нічім не уступати жадобі тіла » (27). Найславніші твори старинного мистецтва служать йому також за приклад. « Якщо золотом і слоновою кістю дуже горділи би Фідій і Поліклет, що з них один створив Юпітера для Елейців, а другий Юнону для Аргійців, чи не виставили б вони себе на сміх за те, що шукали слави з чужого багатства, а закинули мистецтво, через яке й саме золото стає миліше і дорогоцінніше? А ми — чи не поступаємо більше безчесно, думаючи, що людська чеснота зі себе не вистачає для окраси людини » (28)?

ІІІ. Чотири гомілії св. Василія говорять про історію мучеників: є це похвальні бесіди св. Мамантові, св. Юліті, св. Гордієві і сорок Воїнам зі Севасти (29).

В гомілії про св. Маманта (30) мало є подробиць, з яких могла б користати історія. В одній частині бесіди доказується проти аріян божество Слова. Однак, не-

(26) Там же, 2.

(27) Там же, 7.

(28) Там же, 8.

(29) Залишаю гомілію XVII на честь св. Варлаама, яку не без причини відмовляють св. Василієві, а приписують св. Іваніві Золотоустому.

(30) Гомілія XXIII.

хай мені буде вільно навести зі вступу висказ так чисто Кападокійський. « Ви знаєте, кличе Василій, великих годувальників коней, ви бачите білі мури іхніх гробниць і ви є свідками, — які вони опущені. Навпаки — на пам'ятний день мученика вся провінція ворушиться і ціле місто спішить до його гробу ». « Країна, — каже на іншім місці Василій (31), — що годівлею коней перевищає всі країни світа », біжить на могилу вбогого пастушка, а відвертається від гробниць своїх великих годувальників! « Який це тріумф чесноти над багатством »!

Три інші гомілії (32) мають, безперечно, вартість історичну. Юліта померла 303 р. в Кесарії, як жертва годіння Діоклетіяна. Сотник Гордій згинув у тім самім городі 323 р. за Лікінія. За Лікінія також погибло в Севасті, в Малій Вірменії, сорок Мучеників. Про Юліту і Гордія довідався Василій, очевидно, з місцевих традицій: бути може навіть, що тоді, коли він голосив панегірик Гордія, в Кесарії ще жили старці, що бачили події, які він описував. Також про мучеників зі Севасті міг мати Василій відомості з першої або другої рукі. Це місто імовірно належало до Кападокії, заки прилучено його до Малої Вірменії і тут здається мав він предків (33). Мати Василія умістила моці сорока Мучеників у своїй Аннезійській молитовні (34). Вона також правдоподібно зібрала усне або писане передання про їх мучеництво. Можна, отже, ці три гомілії св. Василія уважати, може, не так за правдиві судові протоколи мучеників, але принайменше за рід оповідання про їх муки, що має багато даних історичних. Читаючи їх, легко нам здати собі справу з того, що додав бесідник

(31) Порів. Гомілію XVIII, 11.

(32) Гомілія V, XVIII, XIX.

(33) Див. Tillemont, *Mémoires*, т. IX, ст. 3.

(34) Св. Григ. з Ніс., Бес. II. *Про XL Мучеників*.

до основи, яку взяв з давньої традиції. Він унагляднив в бесідничій формі почування, що їх повинні були досвідчати глядачі мучеництва і вклав в уста Мучеників — бесіди дуже на місці, але очевидчаки видумані; щодо фактів, то їх уклад є так означений, оповідання так подрібне, що не можна сумніватися про докладність, бодай загальну, самої основи.

Розбирати ці три бесіди було б за довго. Переповім найкоротшу з них, — похвальну св. Юлії (35).

В Кесарії мешкала вдова Юлії, між іншим власниця великих дібр. « Вона була в процесі б одним високим урядовцем міста. Той чоловік, скупий і напрасний, збивав багатства грабіжжю та насильством і забрав від неї багато землі. Йому вдалося поволеніки загарбати поля, хутори, череди, невільників і цілу батьківщину вдови. Вона накінець рішилася віднестись до суду. Тут явився й він, оточений спільніками, ложними свідками і заостомрений в дарунки — для перекуплення суддів. Прийшов день розправи. Возний викликав справу, адвокати були готові. Юлія стала виявляти обманства свого противника: вона показала, звідки походить її власність і як довго вона її посідає, — жалувалася на нахабність і хапчivість грабіжника. Нагло він, кидаючися на середину форуму, заявив, що вона не має права ставати до процесу з ним. Бо загальне право не існує для тих, що не почитають богів цісарів і не виречуться віри в Христа. Предсідник призвав йому слушність. Принесено кадило і посудину з вугіллям і предложено позовникам одне з двох: або відректися Христа і втішатися опікою законів, або зберегти свою віру та не мати доступу ні до справедливості, ні до жадних інших привілеїв міста. Така була в дійсності нікчемність указу, який видали володарі, що тоді панували ».

(35) Гомілія V, 1-2. Решта гомілії є продовженням бесіди про ділання ласки, зачатої день перед тим.

Св. Василій натякує тут на перший указ гоніння, проголошений Діоклетіаном і Галерієм у 303 р., що, як говорить Ляктанцій, відмовляв християнам всякого права домагатися направлення кривиди (36). Юліта не вагалася. « Нехай пропаде життя, сказала вона, нехай пропаде майно, нехай згине навіть тіло, як мало б вийти з моїх уст хоч одне слово проти Бога, моого Творця »! На всі проосьби як і на всі погрози судді, вона заявляла, що є слугою Христа й лихословила тим, що хотіли привести її до кривоприсяги. Розініваний урядовець не лише оповістив, що стратила всяке право до дібр, що їх звороту домагалася, але ще засудив її, як християнку, на спалення на костири. Юліта з радістю пішла на муки. « Жінкам, що її супроводили, поручала кріпко віддергати в побожності і не вимовлятися слабосильністю своєї статі. Подібно як мужчина, й ми сотворені на Божий образ. Сотворитель учинив нас також здібними до чесноти. В усім ми дорівнюємо мужчині; не лише тіло з його тіла, але кістя з його кості: Бог і від нас домагається віри, не менше сильної і могутньої як від нього ». З цими словами кинулася на костири, немов на осяйне ліжко, і між тим як її душа підносилася до небесного царства, вогонь огорнув її тіло, не ушкоджуючи його ». Св. Василій говорить опісля про гріб Юліти, що знаходиться в передсінку одної з Кесарійських церков, про живе, спасенне джерело, що витриснуло на тім самім місці, де був костири, а потім зі своєю поміркованою вимовою кінчить: « Мужі, не будьте менше побожні, як жінки. Жінки, не будьте негідні цього прикладу, але без усякої вимівки віддайтесь побожності, бо досвід виказав, що слабосилість вашої статі не може бути перешкодою до найліпших і найкращих діл ».

З цього змісту й уривків можна здати собі справу, яку вартість мали похвальні бесіди, виголошені св. Ва-

(36) Ляктанцій, *De mort. persec.*, 13; пор. тамже. 15.

силієм. « Коли читаю його похвали мучеників, — каже Григорій з Назіянзу, — погорджую своїм тілом, духом стаю товаришем тих, що іх він звеличив і бажаю боротись як вони » (37). Викликати отакі почування є головним бажанням побожного бесідника: він величав святих лише на те, щоб, за їх прикладом, розбудити нових святих, а про мучеників говорить з тим більшою вимовою, що через аріянізм часи мучеництва для християн ішле не були покінчені. Однак він хоче також нас докладно повчити про героїв, яких славить. Даремно шукали б ми в того сильного духа принадних і квітистих легенд, що в них є більше почуттів як знання і що самі від себе виростали при неоднім зі святих гробів. Не зважаючи на близкучу форму, його оповідання є прості і ядерні. Це історія, яку розповів бесідник, але, очевидчаки, це тільки історія.

(37) Св. Григ. з Наз., Бес. XLIII, 67.

Розділ IV

ПІСЬМА І ЛИСТУВАННЯ

Довго говорив я про бесідничі твори св. Василія, бо в них то виступає ціла людина з усіма своїми так ріжними прикметами, зі своїми природними дарами і з тим, що наука та святість до них додали.

Народжений для влади і людина чину, справжній провідник душ в першу чергу — Василій мусів бути бесідником. Це ж живим словом кермується душі. В IV столітті життя прилюдне вже не існувало. Тої грізної сили, якою за наших днів є преса, ще не було. Тільки християнський бесідник мав змогу поширювати ідеї управляти душами. Без сумніву, софісти і даліше громадили довкруги своїх промовниць товпу, чутливу на мистецтво слова; але це любе почування тільки зверху пестило душі: порожнеча, яку відчували, засмакувавши в краснорічівій формі школи, вчила їх вище цінити основні науки християнської проповідниці. Це вже не видумки, що ними там займав їх бесідник. З повною свободою порушував він все те, що є життям душ, — догму, мораль, суспільні питання. Не було ще літераторського способу проповідання, що має свої правила і є замкнене в незмінні форми. Навіть коли воно ставало найбільш вимовним, не переставало бути природним і довірочним. Буденні події, інколи найменші подробиці народного життя відбивалися там, немов у дзеркалі. Нарід пізнавав себе в християнськім бесіднику. Він не був для нікого чужий. Дуже часто він з'являвся в місті, де виконував душпастирський уряд. Він жив життям усіх. Зі своєї проповідниці він міг пойменно назвати багато зі своїх слухачів. На їх лицах він читав їх почуття і їх думки. Від довгого часу він випробовував струни, що їх треба було доторкнути, щоб в їх серцях

розвбудити спасенні почуття. Він знат, від яких то хиб або від яких вад буде ліпше їх боронити. Він міг сказати, як сам Спаситель: « Я знаю мої вівці, і мої вівці мене знають ». Такий був Василій в Кесарії, та-кий буде трохи пізніше Іван Золотоустий в Антіохії і в Константинополі. Розуміємо, що бесіди таких людей не були ні самовільні, ні буденні, йшли просто до цілі, тож ще й для нас є такі живі.

Це живим словом найбільш уділявся Василій душам. Відносно коротке його життя було повне справ, праць і журб, тож не лишало йому вільних хвилин укладати багато книжок. При найменше мало лишилося таких, що їх певно можна йому приписати. Ми вже знаємо його письма аскетичні, бо над ними ми дійнде застосовлялися, тобто його дві збірки правил (1). Св. Григорій із Назіанзу говорить про книги, що їх в обороні християнської віри видав Василій, і порівнює їх з всепальним вогнем, що нищив блуд, як вогонь з неба обернув у попіл Содому (2). З-поміж письм цього роду маємо тільки книги проти Евномія і розправу про Св. Духа. Заки коротенько розберу ці два твори, мушу навести слова, що в них загально і пречудно їх оцінено:

« Якщо глянемо оком на ці два письма, чуємося, щоб так сказати, як на повнім морі філософії: плюто-нізм, перипатетизм, еклектизм Олександрії, всі ті відміни метафізичної думки в старині є очевидчаки добре знані і присутні духові письменника; кожної хвилі він позичає звідтіль ідеї, пояснення, окреслення. Все ново-черпає він з тих ріжнородних вогнищ світла про Божу природу, про відношення ріжних осіб, що з них вона складається, про завданняожної з цих речей в нероздільній Троїці. Але не один коментатор пошуку-

(1) Див. вище, ст. 41, 42.

(2) Св. Григ. Наз., Бес. XLIII, 67.

вав за філософією догми, питомою Василієві і послідовно перестеріганою в усіх його розумуваннях, зведеній іменем християнського Платона, що ним вінчали його сучасники. Кожний розслід заєжди був безуспішний. Нічого такого ніхто ні не знайшов, ні не знайде. Зброя філософії в руках Василія є тільки оборонна. Коли вороги віри ударяють на догму або її викривлюють доказом, позиченим з якоїсь філософічної системи, Василій входить за ними в систему, яку вони собі присвоїли, і їм доказує, що їхній доказ не має ні сили, ні послідовності, яку вони хотіли йому дати. Опісля, раз відбивши напасть, він вертається в кріпость догми і з'ясовує її собі »(3). Ця метода у того, що його вживався, припускає широку освіту, глибоке розуміння всіх філософських систем: його успіхи вистачили б, коли була б потреба виправдати широкі граници, що їх дали вихованню молодих християн Василій, Григорій з Назіанау і, загалом, всі грецькі Отці. Якщо надужиття філософії спровадило на манівці химерні уми і, через них, сприяло розвиткові бресей, то її звершене знання озброїло найславніших борців віри проти цього ж надужиття і його наслідків. Навіть, як вони обмежувалися, як це, мабуть, робив Василій, до діяльності чисто оборонної, ми подивляємо великий гарній інтерес до їхньої зброї. Він виступає в полеміці нашого Святого з Евномієм. Василій хоче тільки відкинути апологетику цього вождя бретіків. Він має одну ціль, — відбивати удари, завдані християнській науці. Ніщо не вказує на намір побудувати в ній гарний і широкий синтез, на зразок св. Августина або св. Томи. Але в цих вузьких границях Василій виступає як полеміст першої води.

Книга проти Евномія (4) є все ж таки твором його

(3) A. de Broglie, *L'Eglise e l'Empire romain au IV-e siècle*, т. V. ст. 230.

(4) Сумніваються, чи IV і V книгу приписати св. Василієві.

молодечих літ. Написав він ії 364 р. (5), або тоді, коли перший раз залишився при Євсевії, єпископові Кесарії, або коли він його покинув і тимчасово скрився в Аннезії (6). На вступі Василій говорить про свою неміч і свою недосвідченість. Розуміється, він так висказується через понадмірну свою скромність. Його молодість, ви-зріла молитвою і наукою, зовсім рівнялася зріому ві-кови багатьох інших і все показує, що в хвилі, коли він писав книгу проти Евномія, він уже не був нова-ком. Однак його діло мало свої труднощі. Без запалу, без намашення, без побожності, навіть без стилю — Евномій, єпископ Кізику, не був противником легко-важним. Ніхто краще, як цей суворий і тонкий мудра-тель, не вмів ігратися логікою та твердо провадити че-рез довгий ряд висновків якусь думку до ії кінцевих висновків. Він належить до крайньої лівиці аріянізму, але наділі є чистим раціоналістом. Він ставить як за-саду, що Божа природа є людині вповні зрозуміла (7). Потім зі спокійною зухвалістю, — беручи слова за ідеї і механізм розумування за очевидність, — він буде систему, з якої щезли всі угодовські формули, весь штуч-ний добір слів, що ними бресь старалася зв'язатись із християнською догмою. За словом Василія — це « пу-ста і цілком зовнішня мудрість », що руйнує « простоту науки, переданої св. Духом ». « Під ложною сповідні-стю християнізму — це формальне заперечення боже-ства Сина Божого » (8). Одним словом це аріянізм в усій своїй наготі, страшний навіть самим аріянам.

Щоб це виказати, Василій тримається найліпшого спо-собу. Нічого не закриваючи з доказів Евномія, він пе-реписує одне по другім характеристичні місця, запере-

(5) Лист 20.

(6) Див. вище, ст. 57.

(7) Пор. св. Вас., Листи 16, 233, 234, 235.

(8) Св. Вас., *Adv. Eunomium* I, 1.

чуючи кожний доказ і широко, і стисло. З дивною гнучкістю він слідить за всіма скритими думками свого противника і являється — хоч із цілком іншим хистом викладу, — так само досвідченим мислителем як і тамтой. Та у Василія ніжна побожність, глибоке розуміння католицької догми, гаряча любов душ додають розумуванню тепла, не порушуючи в нічім його стисlosti. Наводити уривки з такого твору є майже неможливе, бо нема там нічого для уяви ані для прикраси, почуття завжди опановане, навіть вимова криється, і було б невідповідним виривати хоча б яке звено з того сильного ланцюга, що в нім ніщо не відрізняється, а все держиться спільно. Хто буде мати терпець перечитати досить суworі та трудні книги проти Евномія, пізнаб правду того, що св. Григорій на місці, яке ми навели деінде, говорить про велику силу діялектики Василія (9).

Василій старався розповсюднити свою книжку. Хоч як покірний, він бачив скільки добра вона може зробити. Посилаючи один примірник християнському вченому, софістові Леонтієві, він пише: «Щодо тебе, думаю, що ти його не потребуєш; але я сподіюся, що ти, стрінувшись припадково із якимсь лукавим умом, знайдеш у цій книжці дещо, що не буде без доказової сили. Не начебто я мав велику гадку про вартість того твору, але ти є здібний випровадити з кількох думок розумну, могутню мову. Якщо, однак, ріжні місця видадуться тобі слабі, не вагайся і дай мені про це знати. Друг від підхлібника ріжниться тим, що він говорить, щоб примилитися, тамтой — не боїться сказати й те, що немиме » (10).

Василій занадто скромно думав про себе, бо Евномій чувся глибоко враженим. Він старався відповісти на письмо Василія; кажуть, що він посвятив багато літ,

(9) Див. вище, ст. 23.

(10) Лист 20.

більшу частину життя, що йому ще лишалося, щоб написати апологію свого власного твору (11). Аріянин Філосторг каже, що Василій прочитав цю нову працю й умер із гризоти (12). Це вигадка, як і багато дечого іншого, що розповідає цей історик. Навпаки, здається, що Евномій не посмів видати своєї другої книжки за життя Василія (13). Був це звичайненський собі памфлет. Розправа була попереплітана смішними вихвалками і грубими випадами проти Василія. Борця за правовірну науку вважав її противник за «злобного», «неука», «брехуна», і навіть за «шаленого» та «глупого». Евномій докоряв надмірною боязнью чоловікові, що неустримо виставляв на небезпеку свою свободу і навіть свое життя, щоб боронити Нікейської віри проти Валенса. Читання цих непристойних, лайливих нападів, що почалися тоді, коли Василія вже не було між живими і він не міг боронитися, розбудило обурення та гнів у Григорія з Нісси і він, у свою чергу, написав розправу на дванадцять книг проти Евномія. На перших сторінках він вимовно боронить пам'ять свого брата і вказує на одну з причин, що колись спонукала його писати. Василій хотів «прийти з поміччю хворому у вірі» й «заперечуючи ересь, привернути здоров'я слабому та привести його назад до Церкви». На нещастя слабий любувався своєю хворобою і не хотів поздоровіти.

ІІ. Друга догматична розправа постала в пізнішім віці життя Василія, коли він уже п'ять літ був єпископом. Це також оборонний твір, але цим разом боронить Василій не так само догму, як свою особисту, оклеветану честь.

Від 371 року поширено підозріння щодо правовірності св. Василія. Вороги, що їх наробив йому його

(11) Св. Григ. Ніс., *Contra Eunomium*, I.

(12) Філосторг, *Icm. Церк.*, VIII, 12.

(13) Фотій, *Biblioth.*, 138.

вибір на єпископа, чекали на нагоду, щоб на нього вдарили. Розголошувано, що в промові, виголошенні на свято мученика Евпсихія, висказавши дуже ясно про божество Отця і Сина, він ужив не дуже то сильних слів, щоб пояснити божество св. Духа. На пирі, на якім був і Григорій з Назіянзу, один монах, знуджений похвалами Василія кинув проти нього цей докір, закидуючи і самому Григорієві, що своєю мовчанкою затвердив спосіб говорення свого приятеля (14). Правда є в тім, що заразом і через второпність, і через любов, щоб оминути засідок еретиків і також щоб щадити душі слабкі, яких хотів він ласково привести назад до правдивої віри (15), Василій здержалася, щоб відносно третьої Особи Пресв. Троїці ужити виразів, що їх не уживав Нікейський собор. Але щоб посвідчити божество св. Духа, він позичив і з розуму, і з св. Письма рівнозначних висловів (16). Ніяка інша правда не була йому більше на серці. « Нехай мене — закликав він раз перед Григорієм з Назіянзу, виповідаючи так, каже він, проти всякого свого звичаю, якийсь рід проклъону, — нехай мене опустить цей Дух, якщо я його не почитаю разом з Отцем і Сином, — їм єдиносущного і рівного гідністю! » (17). Зрештою, як можна було сумніватися про його віру в цю підставну догму християнської релігії, коли він вже посвятив цілу третю книгу з розправи проти Евномія, щоб доказати божество св. Духа? Григорій на місці розвіяв обкорнення, виправдав Василія і себе самого, а потім написав до Василія, перестерігаючи його про новий напад проти нього (18). Довідавшися про обвинувачення, звернене проти єпископа Кесарії, св. Атанасій, гі свого

(14) Св. Григ. Наз., Лист 58.

(15) Пор. св. Вас., Лист 113, 114.

(16) Св. Григ. Наз., Лист 53; і Бес., XLIII, 68.

(17) Бес., XLIII, 68.

(18) Св. Григ. Наз., Лист 58, 59.

боку, написав, щоб його уневиннити, і з повагою, що її давало йому стільки боротьб за цілість християнської науки, сам заручив за правовірність св. Василія (19). Але заступництво такого славного борця не подолало його ворогів. Три роки пізніше віджила та сама клевета із ще марнішої причини. Обвинувачено Василія, що переповідаючи свободно словослов'я, що ним кінчилася якась прилюдна молитва, ужив як рівнозначні такі вискази: « слава Отцю разом з Сином і з св. Духом » або: « слава Отцю через Сина в св. Дусі ». Деякі завидючі слухачі добачили в цих формулах дещо іновірного (20). Амфілохій (про це говорили ми вище (21)) повідомив Василія про цю нову напасть. За першим разом св. Учитель не хотів боронитися. « Якщо наші браття, — писав він тоді зі смутком, — іще не знають, яка моя віра про божество, я не маю нічого їм сказати; про що не могло їх переконати ціле довге життя, яким чином повчать їх про це короткі слова? » (22). Цим, однак, разом хотів він вдарити просто на клевету. Широко викладаючи католицьку науку, він і замкнув уста тим, що обвинувачували його, мовби він її не знав, — і віддав нову прислуго вірі. Звідси то вийшла його розправа про св. Духа, наполовину догматична, наполовину — апологія особиста.

Цей твір під кожним оглядом є гідний знання і досвіду св. Василія: однак не можна не жаліти, що конечність боронити себе придала цій науковій розправі деякі риси письма принагідного. І так в первіх розділах розсліджує він слова. Не є це вина письменника. Незгідливий дух аріянізму впровадив був до Церкви цей рід спорів, такий далекий від простоти первісного

(19) Св. Атанасій, Ep. ad Palladium, ad Joannem et Antiochum.

(20) Св. Вас., *De Spiritu S.*, 1.

(21) Див. вище, 119.

(22) Св. Вас., Лист 71, 1.

християнізму. Досить було сили в оборонців правовірності слідити за ворожими ходами на цім полі і відбивати удари, що їх бресь їм завдавала свою витонченою сухою рукою. « Ця нужденна важність, що її прив'язують до слів і складів, не є нешкідлива, каже св. Василій: вона скриває тайний і глибокий задум проти правдивої побожності » (23).

Звичайно — Василій, де тільки може, зачинає і підтримує наукову розправу: кожна сторінка книжки містить пречудну теологію про св. Духа й заперечує блуди, противні його божеству. Однак св. Учитель безназаненно і мимовільно повертається до вихідної точки, тобто доказує, що вискази, за які Йому докоряли, є цілком правовірні. Це доказування під кінець доводить до дуже цікавого розділу релігійної історії. Василій дає перегляд Отців Церкви, що в давніших часах говорили так як він. Подивляємо в цій речі його освіту і легкість, що з нею він розправляє! Але нам прикро бачити, як цей великий і благородний дух, омотаний сітями марного спору, мусить себе боронити там, де він повинен би тільки навчати.

Нам прикро передусім дивитися на його терпіння, коли він, звіряючися, кінчить сторінками повними невимовного болю. « Навіщо ж здається кричати проти вітру, коли довкруги нас шаліс буря » (24). І тепер слідує образ тодішнього стану Церкви, прирівняний до цеї бурі. Василій вказує на розділ в християнськім народі, як самі правовірні себе роздирають, немовби не мали вже ворогів проти себе; всі пристрасті розбурхані, єпископства взаємно собі вихвачувано, немов городянські урядовці префектури, безсильні завести лад між вірними та втомлені накінець тонкими спорами аріянізму, деякі шукають в його засадах собі притоки вернутися до жидів-

(23) *De Spiritu Sancto*, 1.

(24) *De Spiritu Sancto*, 29.

ства, інші знаходять там причини знову стати поганами. Василій, однак, не тратить відваги. «Хмара наших ворогів мене не залякала, каже він до Амфілохія, я поклав мою надію в св. Дусі і з довір'ям голосив я правду» (25).

ІІІ. Коли почулося такі крики душі, можна вагатися, чи говорити про літературну форму; а однак годі покинути студію письм св. Василія, не сказавши, як він розумів писання творів на релігійні питання.

Він мав нагоду вияснити свої думки в листі (26), написанім до славного священика Діодора, учителя св. Івана Золотоустого й одного з основників біблійної критики. Діодор передав св. Василієві дві з своїх книжок. Одну коротку, без речевих відхилю і, як здається, без старання про форму, другу, навпаки, по-мистецькі укладену на зразок діялогів Платона. Василій прочитав цю останню і потім відіслав її авторові; першу він задержав, щоб зготувати з неї відпис. З тою свободою слова, з якою просив поступати також супроти себе, він пояснює Діодорові причини, чому дав першенство цьому творові. Перша книга «є багата в гадки, ясно ставить закиди противника і ясно на них відповідає, стиль простий, невисокопарний відповідає цілі християнина, що пише не щоб пописатися своїм талантом, але для добра загального». Друга книга своїм речевим змістом має таку саму вартість, але непотрібні прикраси займають час читачеві і втомлюють інколи його увагу. Форма діялогу служить дуже легко справі осіб, щоб кинути догану противникам, похвалити приятелів, — гадка відкривається поволіше, а висновок, відсуваний занадто на кінець, тратить на своїй силі. Зрештою є два способи діялогів. Коли хтось, як Теофраст або Аристотель, «не чуб в собі чару плятонського натхніння»,

(25) Там же, 30.

(26) Лист 135.

буде послугуватися діялогом тільки для викладу ідеї. « Плятон мав такий великий талант, що рівночасно розв'ягав про речі й одною смішною рисою влучно описував особи, як ось Тразимаха з його зухвальством і з його безличністю, як Гіппія і його легкодушну вдачу, як бундючну пишноту Протагора. Однак він сам, коли впроваджує до діялогу безіменних розмовників, то каже їм говорити тільки на те, щоб краще вияснити ідеї, не додаючи ні риси для характеристики: так зробив він у « Законах ». Уживаючи діялогу в християнській апологетиці, треба берегтися двох небезпек: порушувати любов, якщо випроваджуємо на сцену дійсні особи, знані загалові, що ім закидуємо блуди; — видумувати непотрібні описи, якщо дасмо говорити особам вигаданим.

Я трошки ширше переповів цей лист, бо він показує нам у Василію заразом — літературного критика, добре обізнатого зі старовинними взірцями, зі судом дуже тонким і дуже свободідним, і християнського знавця, що кожний талановитий твір оцінює за правилами корисності і любови. Звернено увагу, без сумніву, що в оцінці творів Діодора, в якій він дає першенство книзі короткій, де все є доцільне і де ніяк не чути чванливості автора, він несвідомо подає характеристику двох письм догматичних, що по нім нам лишилися.

Без огляду на такий суворий ідеал, що від нього він бодай у своїх писаних творах не відступав, стиль св. Василія захоплював старинних. Св. Григорій в Назіянзі хвалить його чепурну легкість; підкреслює до кладність і властивість вислову; вказує на логічність речень і звершенну рівномірність та гармонійність мови (27). Завдяки цим прикметам форми, твори Василія ще за його життя були в руках усіх. Вони стали направлена всенародні. Люди світські знаходили в них стільки чару, що й духовні. Вельможі, — говорять нам, — мали

(27) Св. Григ. Наз., Бес. XLIII, 65.

в них свою розкіш так само як монахи. Ці гомілії, ці похвальні бесіди, навіть ці догматичні розвправи наповняли потіхою самітні хвилини старих урядовців, політиків, відсунених від справ прилюдних, і уприємлювали вільні хвилини їх наслідників. Професори, студенти шукали в них мистецьких правил: правильно думати і гарно говорити. А ті, що бажали стати священиками, знаходили там найліпший корм, щоб плекати своє покликання (28). П'ять віків пізніше славний геленіст Фотій призначив їм ті самі заслуги: чистість мови, лад і проворість думки, стиль плавний і ясний як вода джерельна, силу переконувати; на його гадку для освіти бесідника студія бесід Василія могла би заступити студію творів Плятона або Демостена (29). Фотій говорить потім про його листування, в якім бачить чудесне свідоцтво побожності нашого Святого і мистецький зразок листового стилю (30).

Як свідоцтво старинних, так і це листування помагало нам накреслити образ св. Василія. Оповідання його життя поставило перед очі читачів багато уривків з його листів. Або ми дуже помиляємося, або читачі мусіли спостерегти їх благородність, живість, вимову. Але вони певно побачили там й іншу річ. Святі не пишуть тільки для присмости, щоб писати, ані через пустоту письменника, ані щоб сповнити обов'язок світової чесності. Це побожність або любов диктує їм іхні листи. Це одне робить їх вищими і щодо глибини гадок і — бути може щодо самої форми, від переписки сучасних, яких ідеал був менше високий і менше чистий. Це бачимо, порівнюючи листування Василія з листуванням інших письменників, славних в IV віці. Між його листами, де все навіяне любов'ю Бога і людей, де рідкі слі-

(28) Там же, 66.

(29) Фотій, Biblioth., 141, 191.

(30) Там же, 143.

ди нетерпеливості є тільки криком зраненої любови, і листами цісаря Юліана, повними суетливості, пристрасності, деколи без логічної зв'язі, відстань моральна, ба навіть літературна — здається безкoneчна. Порівняння з листуванням Симмаха для інших причин випадає ма-лощо прихильніше. Певно, особа цього високого поганського урядовця не має в собі нічого простакуватого. Не можна відмовити пошани чоловікові, що в багатьох випадках уміє мужньо боронити своїх переконань. Але як мало це виступає в його листах; є це коротенькі білетики, де брак душі і де вони найчастіше обмежуються до того, що стилем сухим і велемовним накопичують благенські формулки чесності! Ми вагалися б, чи прийняти їх як сучасні листам Василія, так дуже відбиває розважна повага одних від дитинної легкости других. Широке листування Лібанія під не одним оглядом робить краще враження. Славний софіст виявляє почування людяності, терпеливості, що приносять йому честь. Ніщо, однак, не переходить тут рівня звичайного літератора з фаху. Це «інтелектуал», як кажуть нині, в своїй наївній буті. По листах Василія, що спалахують вірою і любов'ю, його листування гомонить пусто. Додаймо, що листи Василія мають прикмету, рідку в IV столітті і якої нема ні в Юліана, ні в Симмаху, ні в Лібанія: природність. Майже ніякої риси не видно в них з тодішньої реторики. Навіть деякі прикраси, трохи прив'ялі, що їх денеде стрічаємо, ні в чім не прислоняють дзеркала, що в нім Василій цілий виступає.

Венедиктинські видавці поділили листування св. Василія на три кляси: на листи, писані заки він став єпископом; листи, писані за вісім літ його єпископату; листи в непевною датою. Можна би їх інакше розподілити. Було б легко віднести ріжні листи св. Василія до подій чи обов'язків, що виповняли його життя. Безчисленні є листи, що показують його любов до Церкви, його журбу про всі справи переслідуваної Обручниці Христо-

вої. Багато з них ми вже наводили (31); але далеко до того, щоб узказати всі (32). Багато також листів писав Василій до монахів, щоб пригадати ім правила того життя зречення себе і самоти, що його він покинув тільки з великим болем (33). Інші листи — це правдиві розвідки про богослов'я або карність, починаючи від довгих канонічних листів до Амфілохія (34) і кінчаючи на звичайненських білетах, де в кількох рішучих словах викладає якусь правду віри або заперечує закид (35). Але найбільш обширну і ріжнородну клясу становили б листи, писані на те, щоб захиstitи якусь слабість або помогти якійсь недолі. Ця частина листування займається (ми це бачили) всякого роду справами приватними і прилюдними (36). Вона ясно виказує невтомну діяльність Василія, безліч його стосунків, легкість, з якою він говорить з вельможами і несе тягар найріжнородніших справ.

Хто хотів би через неустрасимість Василія, його хист володарський, його повагу, що виявлялася в його мові і в його ділах, бачити в нім генія, радше великого як сердечного, буде судити інакше, коли прочитає цю частину листів. Ніхто не віддає себе так цілком, щоб опікуватися малими і слабими, якщо не є вразливий і співчутливий на всякого роду людську нужду. Немало з його листування показало вже нам, як дуже був він чутливий на приязнь (37). Ще й інші почування знахо-

(31) Див. вище, ст. 65, 100, 107, 129, 140.

(32) Див. також Лист: 28, 29, 30, 34, 62, 81, 102, 103, 113, 114, 122, 126, 139, 140, 168, 182, 183, 219, 220, 221, 222, 227, 228, 229, 230, 238, 240, 246, 247, 251, 252, 253, 254, 255, 258, 263, 265, 266, 267, 268.

(33) Лист 22, 23, 41, 43, 173, 226, 256, 257, 295.

(34) Див. вище, ст. 119.

(35) Лист 38, 52, 93, 160, 233, 234, 235, 236, 260, 261.

(36) Див. вище, ст. 107, 108.

(37) Див. вище, ст. 113-122.

дили дорогу до його серця. Багато його листів належить до того роду листування, що в XVII віці названо б їх листами проводу (38). Тут показується він уважливим до всіх неясностей думки і неспокою сумління тих, що йому завірили. Але передусім він має велике співчуття супроти грішників. Він, що не вагається кинути клятву на гіршителів і нерозкайяних (39), витягає руки до тих, яких навернення сподівається. Як зусильно старається він в довгім листі, опрацьованім так як найкращі його твори, порушити серце монахині, невірної своїм обітам, що зійшла на найгірші бездоріжжя (40). Його лист до двох монахів, що також подалися перед покусою, є зворушливим покликом до покути (41). « Якщо є в тобі яка надія спасіння, — пише він до одного з них, — якщо трохи пам'ятавши на Бога, якщо боїшся кар, приготованих для нерозкайяних, підйими очі до неба, опам'ятайся, виречися свого гріха, відкинь від себе пиянство, що в нім потопаєш, встань проти того, що тебе поконав. Мужньо піднесися з землі, згадай доброго Пастиря, що тебе шукає... Не дозволь, щоб які людські думки стримали тебе в повороті до мене. Плачуши, прийму тебе як того, що був умер і воскрес. Я лікуватиму твої рани... Не впадай на дусі. Згадай на давні дні. Там є спасіння, там засоби поправи. Будь повен надії. Не прибивайся розпуккою. Ми не є під законом, що без милосердя засуджує на смерть, але під ласкою, що відкладає кару й очікує на покуту. Ще не замкнулися двері, ще слухає Жених, ще не панує гріх. Без проволоки вачни наново бій: змилуйся над собою самим і над нами всіма в Христі Ісусі Господі нашім ».

Василій став не менше вимовним, коли треба йому

(38) Св. Вас., Лист 105, 116, 123, 159, 174, 267, 271, 366.

(39) Лист 61, 270, 288.

(40) Лист 46.

(41) Лист 44, 45.

говорити про згоду з Божою волею серед терпінь, що на них, здавалося б, нема ліку. Його листи до батьків або подругів у жалобі інколи є чудові (42). До холодних спонук погодитися з Божою волею, що іх піддає природа, він додає всі спонуки, що іх подає віра. Він повторяє слово Йова: « Бог мені дав, Бог мені взяв, нехай Його святе ім'я буде благословенне »! Він також переказує слово св. Павла, що забороняє християнам смутитися без міри, « як ті, що не мають надії ». Його мова зміняється після стану осіб, вона сильна, мужня, якщо він говорить до батька, до чоловіка на високім становищі та зрілого серед досвідів життя, вона навіяна ніжним співчуттям, якщо він звертається до якої матері або вдови. « Я знаю, пише він до одної, що це серце матери ». Він славить дитину, що її вона стратила. Він величав її невинність, її любість, її молоденькі здібності. Але одночасно він вказує на Боже милосердя, що забирає зі світа перед часом, в якім усі ті багатства могли б бути забруднені. « Почекаймо трохи і незадовго получимося з тою, яку ми любили ». Вдові по славнім вождеві він пригадує його світлі діла, загальний смуток, що його викликала смерть великого вояка і сам ціsar поділяє; але передусім він пригадує про ласку, що Бог дозволив йому, заки вмре, обмити всі свої пороки в воді хресту. Він не вдоволяється тільки тим, щоб подати своїм засмученим приятелям найкращі спонуки, приймити по християнськи терпіння. Він ставить кожного перед окремим обов'язком, що його накладає на нього Боже Провидіння. Він каже до заплаканої матері: « Змилиуйся над своїм чоловіком. Будьте потіхою одне одному. Не збільшуй його муки, віддаючись занадто своєму болеві ». Він пише до одної вдови: « Змилиуйся над своєю ненькою, придавленою вантажем віку. Змилиуйся над своєю дононькою, такою молоденькою, для якої ти тепер

(42) Св. Вас., Лист 5, 6, 101, 206, 269, 300, 301, 302.

єдина підпора. Будь прикладом іншим невістам. Пануй над собою так, щоб твій біль був завжди при тобі, але не згинав тебе цілої ». « Твої діти, пише він до іншої, лишилися тобі як живий образ того, за ким плачеш. О коби старання про їх виховання зберегло твою душу від надмірного смутку. В решті часу шукай способів подобатися Богові. І так праця принесе тобі пільгу ».

В цих порадах — коротких, прямих, повних поваги та второпноти пізнаємо практичний христ св. Василія. Але ми бачимо також, скільки такі потішаючі листи ріжнуться від чепурних, пустих балачок, що до них старинна мудрість щонайчастіше мусіла обмежитись. Той, що його слова ми навели, не є ретор; він більше як мораліст — це ревний провідник душ, це пастир і батько.

« В твоїх листах побачив я твою душу » писав св. Василій до одного з своїх другів (43). З тим самим словом, повні пошани, звертаємося і ми до великого Святого, що його вірний життєпис старалися ми накреслити на цих аж надто неповних сторінках.

(43) Св. Вас., Лист. 163.

ЗМІСТ

<i>Від Видавництва</i>	5
Вступне слово	7

I

СВ. ВАСИЛІЙ — ЧЕРНЕЦЬ І СВЯЩЕНИК

Розд. I. Дитячий вік	11
Розд. II. Студії	16
Розд. III. Поворот з Атен	24
Розд. IV. На самоті	29
Розд. V. Монастирське життя	39
Розд. VI. Священство	50

II

СВ. ВАСИЛІЙ — ЄПІСКОП

Розд. I. Вибір	73
Розд. II. Аріянське гоніння	78
Розд. III. Справи Кападокії	88
Розд. IV. Єпіскопське правління	99
Розд. V. Приязнь і досвіди	113
Розд. VI. Зносини з Заходом	128
Розд. VII. Останні роки	142

III

СВ. ВАСИЛІЙ — ПРОПОВІДНИК І ПИСЬМЕННИК

Розд. I. Гомілії про Шестиднев	153
Розд. II. Гомілії на Псалми	162
Розд. III. Бесіди і гомілії на різкі теми	166
Розд. IV. Письма і листування	183

“УКРАЇНСЬКА ДУХОВНА БІБЛІОТЕКА”

АМЕРИКА:

- С. Фединяк, ЧСВВ, *Вибрані листи св. Василія Великого*,
Ньюорк 1964, стор. 216.
- П. Аллард, *Святий Василій Великий*, Ньюорк 1968, стор.
202.

БРАЗИЛІЯ:

- В. Бурко, ЧСВВ, *Історія біблійна Старого і Нового
Завіту*, Прудентопіль 1965, стор. 238.
- Євангельські й апостольські читання на неділі і свята*,
Прудентопіль 1966, стор. 200.

ІТАЛІЯ:

- I. Назарко, ЧСВВ, *Великі Люди: Біографічні сильветки
історії й сучасності*, Рим 1964, стор. 156.
- ВСЕЛЕНСЬКИЙ СОБОР - ВАТИКАНСЬКИЙ II: *Діяння і Постанови:*
том I: *Діяння Ватиканського Собору*, Рим 1966,
стор. 320 (ілюстрований).
- том II: *Свята Літургія - Засоби суспільного пові-
домлення*, Рим 1965, стор. 194.
- том III: *Церква - Східні Церкви - Екуменізм*, Рим
1965, стор. 214.
- том IV: *Боже Об'явлення - Духовенство і Миряні -
Виховання*, Рим 1966, стор. 286.
- том V: *Церква в світі - Свобода і Місії, Не-хри-
стияни*, Рим 1966, стор. 266.
- Г. Кінах, ЧСВВ, *Різдвяна Містерія. Збірка укр. різдвяної
поезії*, Рим 1967, стор. 234.

КАНАДА:

- I. Назарко, ЧСВВ, *Mi - Божі Діти*, Торонто 1963, стор.
196.
- М. Соловій - А. Великий, ЧСВВ, *Святий Йосафат Кун-
цевич*, Торонто 1967, стор. XXIV, 464.
- С. Семчук, о., *Митрополит Рутський*, Торонто 1967,
стор. 104.